

МИГЕЛ ДЕ УНАМУНО

ЕСЕТА*

ЦИВИЛИЗАЦИЯ И КУЛТУРА

Съществува определена външна среда, светът на сетивните явления, който ни обгръща и поддържа, и вътрешна среда, нашето собствено съзнание, светът на нашите мисли, представи, желания и чувства. Никой не може да каже къде свършва единият и къде започва другият свят, никой не може да прокара разделна черта, никой не може да каже до каква степен ние принадлежим на външния свят или той принадлежи на нас. Казвам «моите мисли, моите впечатления» както «моите книги, моят часовник, моите обувки», а казвам и «моят народ, моята страна», и дори «моята личност»! Колко пъти наричаме наши нещата, докато всъщност ние принадлежим на тях.

Моето предхожда *аза*; той възниква на свое собствено място като притежател, сетне виждал себе си като съзидател, а се възприема като истински аз най-накрая, след като е успял да приведе в пряко съответствие произведеното и потребяваното от него.

От външната среда се изгражда вътрешната, чрез своеобразно органично уплътняване, и от света на външните явления възниква светът на съзнанието, като последният се отразява върху първия и се разпростира в него. Съществува постоянно взаимопроникващо двупосочно движение между съзнанието ми и заобикалящата ме природа – тя е също моя, тя е моята природа; по този начин докато духът ми възприема природата и се насища с външната действителност, аз одухотворявам тази природа, насищайки я със своята вътрешна идеалност. Аз и светът се създаваме взаимно. И в тази игра на действия и взаимодействия у мен покълва съзнанието за *аза*, *моя аз*, преди той да се е превърнал направо и просто в аз, в чистия аз. Съзнанието за мен самия е ядрото на взаимоотношенията между външния за мен свят и моя вътрешен свят. От притежателното възниква личното.

Не е нужно да обяснявам тук нашироко как средата прави човека и как той става едно със средата си, приспособявайки се към нея. Човек, прегърпявайки изменения под влияние на средата, на свой ред я изменя и двамата действат и си въздействат един на друг. Може да се каже, че средата въздейства върху човека, човекът върху средата, средата върху самата себе си по силата на действията на човека, както и човек върху самия себе си при посредничеството на средата. Благодарение на Природата сме си създали ръцете, с тях си създаваме във външния ни свят сечивата, а във вътрешния – познанието за тях и упот-

* От предстоящо издание на Университетското издателство «Св.Климент Охридски», Библиотека «Класическо наследство», С., 1994.

ребата им: така сечивата и тяхната употреба обогатили мисълта ни, а нашата мисъл, обогатена по този начин, обогатила света, откъдето сме ги почерпили. Сечивата са едновременно моите два свята – вътрешният и външният.

Човек изживява истински плодотворен шемет, потъвайки в това неизбродно поле от действия, взаимодействия, съвместимост, звуци и засилващи ги в съзвучието си отзвуци, отзвуци на отзвучите и отзвуци на тези отзвуци – безкрайна поредица от отзвуци, в които на свой ред отекват други звуци, безбрежно единение на моето съзнание и моята Природа. Всичко живее в Съзнанието, в моето Съзнание, всичко, включително и съзнанието за мен самия, за моя аз и за азове на останалите хора.

Много е важно да се усети на живо, дълбоко и проникновено това сливане между нашето съзнание и света, да се усети, че светът е наше дело, както и че ние сме негово. Недоразбирането му води до частични възгледи, какъвто е до голяма степен тъй нареченият материалистически възглед за Историята, свеждащ човека до проста играчка на икономическите сили.

* * *

Неотдавна се разгоряха ожесточени спорове във връзка с подбора и с наследствеността – едни отричаха предаването на придобития характер и приписваха на подбора много от чертите, свойствени на наследствеността. Ако прехвърлим въпроса от общата биология към обществознанието, той ще прозвучи по следния начин: кое претърпява развитие – обществената среда или човешката единица?

Строго погледнато, трябва да отбележим, че от гърците насам, ако ги приемем за начална точка, се наблюдава напредък в науките, изкуствата, производствените умения, обществените институции, начините на действие и сечивата, но не и в личностната човешка способност; напредва по-скоро обществото, а не единицата, напредва цивилизацията, а не културата. Следва да отбележим, че в момента на раждането си ние не притежаваме никакво особено преимущество свършено в сравнение с древните гърци и че получаваме наследство в обществената среда, а не в личния си организъм или в подредбата на ума си, получаваме наследство от дейността, трупа на продължение на векове. И, обратно, нека кажем също, че успоредно на напредъка на обществената среда, вродените лични качества са напредвали в по-голяма, по-малка или еднаква степен, че цивилизацията и културата вървят ръка за ръка чрез съвместни действия и взаимодействия.

Никой не ще постави под съмнение, че дори всички механични съоръжения да бъдат разрушени, породилото ги познание, съхранено живо в човешките мозъци, би останало цяло и непокътнато, то би се запазило живо и способно да бъде предавано. Съвсем различни неща са предаването в телесния организъм на по-голяма умствена способност и фактът, че макар и външността на дадена цивилизация да бъде разрушена, вътрешността на културата би останала жива и годна да бъде предавана в наследство. Тук е без значение дали по-голямата придобита умствена способност може да бъде предавана или не.

Познавате ли цялата цивилизация, носена от даден език, превърната в култура, съгъсена под налягането на безброй духовни атмосфери в продължение на векове? Много думи са закърнели органи, а закърнелите органи възстановяват понякога дейността си, ако в организма закипи подобна потребност. Красива истина се крие в разказа как горкият баща, изгубил съпругата си, останал

самотен с гладната рожба на ръце, я притиснал към себе си и как със силата на любовта, вярата и надеждата, кръвта му процедила от закрънелите гърди спасително мляко.

От семето се ражда дървото, а от него друго семе, подготвяйки в същото време околната почва, за да го приеме. Семето съдържа в себе си миналото и бъдещото дърво, то е вечната природа на дървото. Ние, хората, сме семена от дървото на Човечеството. Човекът, истинският човек, пълноценният човек, носи в себе си като героичен Робинзон целия заобикалящ го свят; чрез своята култура той цивилизова всичко, до което се докосне.

Твърди се, че в зората на Средновековието хората не били напреднали повече, отколкото в римско време – така всъщност се отрича прогресът. Вечно то в Рим съдържало в утробата си начеващото Средновековие.

Често се изтъква в този смисъл известната теория на Вико (1) за приливите, за възходите и паденията в хода на напредъка, за периодите на срив след тези на издигане, за упадък след разцвета. И тук се проявява пагубното линейно схващане*, водещо до опростяване на напредъка, свеждайки го до поредица от възходящи криви.

Не, не е така; напредъкът е поредица от качествени разширения и свивания, той е обогатяване на обществената среда в цялата ѝ сложност, за да се уплътни и подреди сетне тази сложност, потъвайки във вечните дълбини на Човечеството и правейки по този начин възможен нов напредък; той е редуване на семена и дървеса, като всяко семе е по-добро от предишното, а всяко дърво е по-богато от предхождащото го. Чрез разширения и свивания, чрез разграничавания и единения, Природата прониква в Духа, както и той прониква в нея. Цивилизациите са матрици на култури, а сетне културите, освободили се от калпа, превърнал се от плацента в киста, пораждат нови цивилизации.

В недрата на цивилизацията се оформя чрез съгъстяване културата, нейна сърцевина; обществените институции осигуряват напредъка на обществения процес; ала самото растящо външно усложняване се превръща в пречка и начало на смъртта. Буквата, защитница и възплъщение на раждащия се дух, го задушава след като е възмъжал. Същото е и при словото, породило и отгледало мисълта – накрая то я задушава, туптящата жива плът загива закостеняла, образувайки външен скелет – ето в какво се превърнала мантията, в която е възникнала тази плът.

Страшно болезнен е мигът, когато ни притисне матрицата. Когато външните цивилизации потъват от собствената си тежест, светът на институциите и паметниците на обществената среда освобождават породените от тях вътрешни култури, задушени пак от тях накрая.

Колко печално е за романтичния дух да наблюдава разрухата на някоя цивилизация! Печална, но красива гледка! Също като хората, цивилизациите се раждат, живеят и умират, разграждат се, след като са се съградили. Те наистина трябва да загинат, за да се оплоди съгъстената в тях култура, така както ние, хората, трябва да си идем, за да избуят нашите дела. Без смъртта усилията ни биха били безрезултатни, те биха се разпростирали, ала без да дадат плодове.

* Любопитен предмет на изследване предлага схващането, наречено от мен линейно, произтичащо от съотнасянето на времевите връзки към пространството. Друг пример за линейно схващане е възприемането на политико-обществените възгледи в права линия, започвайки от приеманите за най-назадни чави и стигайки до схващаните като най-напредни чави – сиреч, тук в Испания, от интегризма (2) до анархизма. – Б.а.

Всяка цивилизация се разпада, ала елементите от разпадането ѝ не трябва ли да носят в себе си сложност, по-богата от тези, от които е възникнало породилото ги цяло? Хората от зората на Средните Векове, рожби на упадъка на Империята, нима не са носили в духа си вечното на Рим? И нима не са били по-сложни от грубите основатели на Римската република?

Теорията за еволюцията е пренесена в химията и някои философи химици ни учат, че тъй наречените прости тела са продукт на еволюцията. Вселенските еволюции подтикват еволюцията на атомите. От предполагаемите първични, основни атоми, от първичната материя или както искате да я наричате, до крайните и безкрайно малки градивни частици на днешните прости елементи, колко ли светове са се изградили и разградили! Кой знае дали в края на краищата, когато окаеният наш свят се раздроби и всичките му цивилизации се превърнат отново в мъглявини, няма да остане като следа, като плод на толкова мъки, на толкова живот, някое ново просто химическо тяло, някое неделимо ядро! Едно-единствено или може би само няколко!

Навлизаме в напълно метафорични предположения, затуй нека помечтаем. Когато светът се превърне в прах, обогатяването на простите частици, от които той се е зародил сред мъглявината, би било немалък напредък. Ако е започнал със шестдесет и завърши със шестдесет и една, какъв огромен напредък! Огромен напредък, защото по-големият брой съчетания, възможни благодарение на само един елемент повече, ще позволи да възникне по-съвършен свят. А новите съчетания може да се окажат възможни само ако се освободят от старите.

Подобно схващане е също твърде механично, мъртво. Не, не става така. Когато някой свят е осъществил изцяло заложените в съдържанието му свойства, когато е станал на прах, можем да вярваме, че всяка молекула от този прах, като истинска монада (3), носи в себе си цялата стара вселена, а също и един нов свят, който ще възникне от нея, след като бъдат освободени бедните молекули от стария свят, чиято вечност те носят в себе си.

«Излиза, че свършекът на света е атомът?», ще запита някой. И ще му отговоря: «Не, не в атома, а във всички атоми и в новия свят, който те носят у себе си.»

Какъв красив плод на цивилизацията е получаването на нова основна частица, на нов обществен атом, един-единствен макар, от новия човек, от новата идея! Един нов особен човешки тип, нова жива идея, ще направят възможно раждането на нов свят върху развалините на стария.

Нов човек! Замисляли ли сме се някога с истинско вгълбение какво означава това? Новият човек, истински новият човек, означава дух, това е още едно стъпало в мъчителното изкачване на човечеството към свръчовешкото. Ползата от всички цивилизации е в създаването на култури, а от културите – в създаването на хора. Създаването на човека е целта на цивилизацията, човекът е върховното произведение на Човечеството, непреходното явление на Историята. Каква красота има във възникването на новия човек от останките на една или друга цивилизация! Умиращото дърво отделя най-висшето си семе, сетне рухва, а загнилото му стъбло и останките от листата му се превръщат в плодородна почва за ново дърво. Новият човек е нова цивилизация.

Няма разумен смисъл да питаме дали обществото съществува заради човешката единица или тя заради обществото, защото аз съм обществото, както и обществото – това съм пак аз. Според хората, противопоставящи едно на друго понятията социализъм и анархизъм, социализъм и индивидуализъм, общество и личност, според такива хора ще има смисъл и безкрайната глупост да

търсим «кое е било първо – яйцето или кокошката?» Думата *първо* е печатът на невежеството.

Питате дали човек съществува заради обществото или то за човека. Ясно е – това *заради*, тази целенасоченост няма смисъл, освен ако не става дума за съзнания и воли; *заради* е волеизявление, докато в духовен план ще запитаме *как*, а в мисловен – *защо*. Заради е насочено към моето съзнание, светът и обществото съществуват заради мен, само че аз съм общество и свят, вътре в мен съществуват и живеят всички други хора. Обществото се съдържа изцяло във всички, но и цялото то е във всекиго от нас.

Дълги векове борби, болки, усилия, възпитание и труд са били необходими, за да се създаде днешната цивилизация, матрица на нашата култура. Векове по-късно цивилизацията започва да подтиска културата, която ни е дала, институциите задушават нравите, законът заглушава възгласите в него чувство.

Всичко вечно в дадена цивилизация представлява утробата, носеща гравитационните частици на културата – все още необособени, все още непревърнали се в нас самите, те са всичко, подлежащо на поддръждане, те са хранителните запаси на нашите духове. Ала тази утроба съдържа в същото време и останките, излишъците, отпадъците, и когато те надделят над другите елементи, започва, а сетне набира скорост разпадането.

Трябва да подпомогнем секретите и да подсилим разложителния процес; трябва да освободим културата от задушавачата я цивилизация; трябва да пробием кистата, заробваща новия човек.

* * *

Ще се опитам да приложа всичко, подсказано дотук само смътно, при разглеждането на немалко страни от нашето сегашно състояние на обществено разложение – състояние, предвещаващо пълнокръвно единение, – както и при разглеждането на противостоянието между външен, юридически закон, и вътрешния, живия, благодатен закон на нашата съвест, при разглеждането на символиката, на героизма и почитта към героите, и на още толкова въпроси.

От какво се боят обезверените люде, уплашени от безмерната тленност, разяждаща старите институции? Нима те не носят в себе си, в дълбините на душите си, вечното от тях, тяхното живо семе? Ако бяха, както твърдят, християни, те биха вярвали, че християнинът е извлечение от тази цивилизация и че трябва да го освободим от нея, да го откъснем от вече прогнилата ѝ плацента, за да може да даде всички свои плодове. Ако бяха, както твърдят, либерали, биха вярвали, че либералът е нов човешки тип, който трябва да съгради нов свят върху развалините на стария. Ала те не вярват в нищо; те са лишени от истинската вяра, от вярата в самата вяра, от чистата вяра.

Робинзоновци, изпълнени с вяра, надежда и любов, нека изоставим старата земя, сковаваща душите ни, и, понесли в себе си същината на стария свят, неговата цивилизация, превърната в култура, нека подирим все още девствените, пустинни острови, препълнени с бъдеще, непорочни с чистотата на мълчанието на Историята; островите на свободата, кореняща се в най-чистата съзидателна енергия, енергия, насочена неизменно към бъдещето; към бъдещето, единственото царство на идеала.

1896 г

ЗА ИДЕИТЕ И ЗА ХОРАТА

Нас, испанците, неведнъж са ни упреждали, че когато образуваме политически партии или други подобни сдружения, се присъединяваме повече към тази или онази личност, отколкото към идеите ѝ, че тръгваме по-скоро подир едно или друго име, а не заставаме под никое знаме. Мнозина сочат това като *отъждествяване* по нашенски между човека и идеята.

И тъй, съвсем в наши дни, забелязваме как названия като кановисти (1), сагастинци (2), сорилисти (3), кастеларисти (4) и прочее, надделяват над определенията либерали, консерватори, прогресисти (5) и други подобни. Сега на власт е партия, наречена либерално-консервативна, ала членовете ѝ се делят на силвелисти и мауристи – поддръжници на господин Маура (6) или на господин Силвела (7).

Виждаме също и как върху останките от старата либералнопрогресистка, или, както напоследък се наричаше, обединителна (8) партия, най-отчетливо се очертават личностите и между тях на първо място господин Каналехас (9), за когото се твърди, че ще поведе по-голямата част от редиците на либералите и ще основе партия, наричана от всички каналехистка.

Веднъж господин Салмерон (10) негодуваше, че на републиканците центристи се приписва наименованието салмеронианци – хората разбираха по-добре тъкмо това име, а не официалното.

Изключенията от описаното явление са много малко и между тях си спомням сега федералите сговористи (11) – двустранни, двупосочни и двузначни, както ги определяха подигравателно; – въпреки водачеството на господин Пи-и-Маргал (12), рядко ги наричаха пиисти. По мое мнение – защото есето ми има за цел да изясни именно моето мнение, – това далеч не им даваше преимущество, а ги оцеляваше, а фактът, че господин Пи-и-Маргал не е успял да създаде пиисти, показва как, въпреки големия си талант, въпреки своята почтеност от най-чиста проба и своя патриотизъм, той не е оказал върху политическия живот в нашата Испания въздействието, упражнено от други, може би не толкова надарени и почтени патриоти. Този забележителен човек предлагаше твърде много теория и твърде малко личностни качества – и казвам това с цялото уважение към испанския общественик, комуто отдавах всичката си възхита, когато бях на двадесет години.

Възнамерявам да изложа тук причините, заради които според мен народът е на прав път, когато предпочита личностното отъждествяване на политическите идеали; че неговата склонност към утвърждаването на личността има дълбоко човешки корен, защото хората са му по-полезни от идеите.

В по-голямата си част това есе доразвива и допълва друго, озаглавено *Идеокрацията*, обнародвано преди три години в брошурата ми *Три есета*.

Тъй като трябва да започна с много общи разсъждения от психологията и обществознанието, ще помоля читателя да ме последва търпеливо, защото от тези две науки трябва да достигна до извода за обяснимия разсъдъчен инстинкт, присъщ на нашия, а и на много други народи, да не кажем на всички, подтикващ го да предпочита хората пред идеите.

А че тази наклонност не е присъща само на един или няколко народа и че не се ограничава само в политиката, става ясно, стига да обърнем внимание, че в историята на философията се говори тъкмо за аристотелизъм, платонизъм, картезианство, кантианство, хегелианство и прочее, в същата или в по-голяма степен, отколкото за спиритуализъм, материализъм, рационализъм и тъй нататък. Определението хегелианство ни говори повече от трансцендентален

идеализъм, а спенсъризъм ни казва повече от всички други понятия, възприети от Спенсър (13), за да обозначи своята система. Философската система има толкова повече стойност, колкото повече ни разкрива личността на създателя си.

Нека сега говорим по същество.

* * *

Нищо не е по-дълбоко вкоренено у човека от наклонността му да антропоморфизира всичко; тя сякаш произтича от самата му мисловна тъкан. Въпросната склонност е толкова вкоренена у него, че не могат да я превъзмогнат и онези, които най-силно ѝ се противопоставят. Можем да припомним тук разказа за приключенията на Барон Мюнхаузен, прилагал възгледите на Шопенхауер към хората, опитващи се да излязат от самите себе си и да опознаят нещата такива, каквито са те извън нас; когато баронът паднал в един кладенец, той решил да се измъкне оттам, като се дърпал за косите. По същия начин виждаме как хората, изобличаващи най-гръмогласно вредите от антропоморфизма в науката, на всяка дума говорят за еднообразието и постоянството в законите на Природата, без да забелязват и без дори да подозират, че подобна принципна постановка не е извлечена от опита, а е последица от нашия начин на действие, от съзнанието и от практическите ни потребности.

Хиляди пъти е казано и повтаряно, че понятието за сила и други подобни са извлечени от човешкото съзнание, от начина на възприемане на нашето собствено усилие. И понеже възприемаме себе си като единно цяло в процеса на претърпяването от нас промени и изменения, достигаме до признака за единство, разпрострян сетне върху Природата. От Кант насам това е всеизвестно.

Нужно ни е да знаем към какво да се придържаме; нашите жизнени потребности изискват от нас да не се оставяме на произвола на непредвиденото и неочакваното.

Изтъкнатият психолог от Съединените щати Уилям Джеймс (14) в своето чудесно есе за разсъдъчното възприятие* пише следното:

«Необходимостта от възбуждане на чувството на очакване е много ясна; рано или късно тя е трябвало да възникне при «естествения подбор». За животното е от изключителна жизнена важност да може да предвиди свойствата на заобикалящите го предмети и особено да не остане неподвижно при обстоятелства, носещи опасности или преимущества: да легне да спи например на ръба на някоя пропаст, в хралупата на свой враг или да погледне с безразличие някакъв повторно появил се предмет, чийто улов би се оказал важна добавка за неговите потребности. *Необходимо е* новото да го възбужда. Така любопитството винаги има практически произход. Достатъчно е да погледнем изражението на кучето или коня, когато пред него се появи нов предмет, смесицата от възхита и страх, за да разберем, че в основата на чувството му лежи елемент на съзнавана несигурност или на несигурно очакване. Любопитството на кучето спрямо движенията на господаря му или на някой непознат предмет се простира само до решението за непосредствено предстоящото събитие. След

* *The Sentiment of Rationality* [«Чувството за рационалност»] в книгата *The Will to Believe and other Essays in Popular Philosophy* [«Волята да вярваме и други есета по популярна философия» – Б.пр.] от William James, 1912. – Б.а.

като то се установи, любопитството угасва. Кучето, дадено за пример от Дарвин, чието поведение пред понесения от вятъра вестник сякаш доказвало чувството за «свърхестественото», разкрива само раздражението от несигурното бъдеще. Вестник, раздвижил се внезапно, е нещо толкова неочаквано само по себе си, че горкото животно не знае какви нови чудеса ще му поднесе следващият момент.»

Нека запомним това великолепно обяснение на Джеймс за възприятието на свърхестественото у кучето на Дарвин, и нека го сравним със старата мисъл, че именно страхът създал най-напред боговете в света: *primus in orbe deos fecit timor.* (15)

Безсъмнено страхът и безпокойството, причинени от неочакван, невероятен факт, наречен обикновено чудо – а чудо за всекиго е онова, което по никакъв начин не би могъл да предвиди, – са последица от чувството, че сме изгубени, че нормалното съществуване на Природата е прекъснато, и се питаме ужасени: «Какво ще стане после?» Тук се корени и страхът, изпитван от нас пред лудия. Виждайки как някой прави нещо неочаквано и, изхождайки от нормалното му състояние, невероятно за него, започваме да се боим от сетнешните му действия и се чувстваме несигурни в неговото присъствие.

Причина за страха у хората, особено у необразованите, у диваците и у децата, е всичко, произтичащо от нечовешки деятел, чието поведение и намерения не можем да предвидим. А и всеки, ако докато си върви през гората, бъде внезапно изненадан от изстрел и усети как куршумът изсвистява край него, ще потрепери и не ще се успокои, докато не разбере откъде се стреля. Или пък ако в гората го свари буря с гръм и мълнии – тогава го завладява по-силен страх, отколкото когато го пресрещнат трима-четирима разбойници, особено ако е въоръжен.

Човекът е същество като всички нас, действащо като всички нас, чиито пътища и начини на поведение познаваме и от когото можем да се предпазим и защитим.

Тъй за нашата собствена сигурност ни е потребно да приспособим външните сили към себе си и да подирим в действието им нещо от собствения си начин на поведение. Оттук и развитието на възгледа за Божеството в човешкото съзнание.

Ето до какво се свежда най-същественото различие между страшния Бог от Синай, предизвикващ гръмотевиди от своята колесница, обгърната от облаци над свещената планина, пращащ мълнии от високото, Бога, наказващ синовете до седмо коляно за греховете на бащите, Бога на неумолимата справедливост, и Бога от Евангелието, Христовия Отец, бога на опрощението. Най-яркото своеобразие на християнството в религиозно отношение е разкриването на синовната връзка между човека и неговия Бог. Бог е отец на Иисус, а Иисус е син човечески. Свети Августин в своите *Изповеди* е оставил прекрасни редове, посветени на бога, където казва: «Кой ще разбере, кой ще изрази Бога? Какво блести тъй понякога пред зора на душата ми и кара сърцето ми да бие от ужас и любов? То е нещо много различно от мене и затуй съм вледенен от страх; то е нещо едновременно с мене и затуй пламтя от любов.» По-добре не може да се изрази произходът на страха пред Бога и на любовта към него.

Какъвто и да е нашият възглед относно Божественото и относно обективната стойност на тази вяра, редовете на Свети Августин са наситени с психологическа дълбочина дори и за невярващите в Бога. Защото те, имайки предвид зараждането и развитието на идеята за Бога в човешкото съзнание, ще приемат поне, че Бог е нашият аз, отразен в безкрая. Това отражение го прави нещо

като нас самите, нещо, на което можем да се доверим, защото неговите пътища и действия са същите като нашите, те са човекоподобна сила, но едновременно и нещо напълно различно от нас, толкова различно, колкото може да бъде безкрайното от крайното, пред което трябва да треперим, защото, когато най-малко очакваме, може внезапно да ни изненада.

Тук се вижда потребността на човека да очовечи по-висшите сили, а дори и най-висшата идея за Божественото. И отхвърлящите тази идея, съзнателно или не, знаейки го или не, уподобяват с човека Природата, Закона, Материята или както и да се нарича. Самото Спенсърво Непознаваемо е, ако се вгледаме внимателно, човекообразна сила, както и Хегеловата Идея.

Така достигнах до ядрото на развиваните от мен мисли, а именно, че Хегеловата Идея, наглед тържество на мисловността, на ученията, застъпващи всемогъществото на идеите – тази идея е човекообразна сила, тя е оличностена. Другояче не би могло и да бъде.

Идеята не е нещо първично, съществуващо само за себе си; тя винаги предполага човешки дух, в чийто недра е родена. И когато се прави опит да се превърнат идеите в същностна материя и да им се придаде външен израз и обективна, непреходна стойност, както у Платон, неизбежно се дири непреходен дух, в който те да се насадят и който да ги роди. Учението за първообразите или за идеите, предшестваша явленията, неминуемо опира до някакъв божествен разум, до безкраен и вечен Дух, породил ги по един или друг начин.

Повтарям, за нас идеята не е същностна материя; идеята съществува единствено в породилия я разум. А идеята, сама по себе си, отделена от духа, който я обвива, който ѝ дава топлината на чувството и порива на волята, е нещо студено, мъртво и безплодно. Мисловната дейност не се проявява у човека без известни, макар и малки участия на чувства и воля.

Спенсър, а с него и други психолози и социолози, поддържа, че не идеите управляват света; че напредъкът на Човечеството се дължи на чувствата, а не на идеите. Според мен би било много по-точно да кажем, че напредъкът на човешкия род се дължи на хората, на поредицата от различни един от друг хора, че света не го управляват нито идеите, нито дори чувствата, а хората – хората със своите идеи, чувства и действия.

Някой ще рече, че макар и наистина хората да управляват света и да тласкат напредъка на човешкия род, те го правят със своите идеи, че те са движени от тях. И тук трябва да изтъкнем друго съображение, а именно за огромната разлика между това, което обикновено се нарича идея, поддаваща се на записване на хартия и предаване другиму на разстояние, и идеята, съществуваща вкоренена в определен човешки разум, неразделна от него, неразбираема цялостно извън този разум, като на свой ред разумът е невъзможен, ако не принадлежи на едного или другото, на този или онзи, всеки със свое тяло, своя кръв и свой живот.

Хората са ни по-познати, много по-добре познати, отколкото идеите, и затова се доверяваме повече на хората, а не на идеите. Човекът, с много малки изменения, е все същият, а дадена идея невинаги е същата. Невинаги е същата, защото ако съществуването е действие и съществува само онова, което действа по един или друг начин, а съществуващото е производно на действието, виждаме, че една и съща идея, това, което наричаме една и съща идея, възгледът, определен два пъти по един и същ начин, отвежда два различни разсъдъка до различни изводи.

Искам да кажа, че двамата души, Еди кой-си и Еди кой-си, сиреч А и В, постъпват при подобни условия по различен начин, и както единият, така и дру-

гият се оправдават и обясняват пред себе си, а оправдават и обясняват и пред околните, своите два различни начина на поведение, подтикнати от една и съща идея, да я наречем *a*. И не твърдя, че идеята *a* предизвиква различни резултати в разсъдъка съответно на *A* и на *B*, защото смятам, че изповядваните от нас религиозни, етически, политически и обществени учения обикновено не определят нашето поведение, а са начинът, по който се опитваме да си обясним пред нас самите и пред околните нашето религиозно, етическо, политическо и обществено поведение. Не толкова страхът от ада възпира някого да извърши една или друга постъпка, колкото чувството отвращение – макар обикновено да не знае защо, – от извършването на дадената постъпка, и затуй си въобразява, че не я извършва от страх пред ада; ала не бъдещата възможност за ада е породил въпросният страх, а обратно. У лицето *A* дадено действие почива на идеята *a*, а у лицето *B* тъкмо противоположното действие почива пак на същата идея *a*, и всеки от тях двамата обвинява другия в непоследователност.

Малко формули са за мен по-изпразнени от съдържание и разкриват ясно психологическата несъстоятелност на авторите си, от изтърканите думи, с които, когато говорим за някой мислител казваме, че «поради уместната си непоследователност» е извлякъл едно или друго практическо заключение от едни или други принципи. Това е ужасяващо схоластична формула, с други думи, тя изхожда от най-безогледната възможна разсъдъчност. Тя предполага механичен възглед за идеите, сякаш те са животни или карти, размесвани и съчетавани в мисълта ни според един или друг метод на формалната логика. Но дадената идея няма стойност, ако лежи извън определен дух, ако не е вкоренена в него, дълбоко свързана с други идеи, без точни граници помежду им, съставяйки едно органично цяло.

Виждаме и още нещо, а именно, че един и същ човек, лицето *A*, обяснява и оправдава днес някоя своя постъпка с идеята *a*, а утре обяснява и оправдава същата постъпка с идеята *b*; че променя идеите си, а не променя поведението си. Близките на хора, променили религията си, са могли да забележат в съжителството с тях, че възприелият нова религия не променя поведението си, ако преобръщането му има разсъдъчни подбуди.

Защото между многото други, има два основни вида смяна на вероизповеданието – единият е когато се променя поведението, а вторият, когато се променят убежденията. Нека засега да оставим първия и да се съсредоточим във втория, като отбележим освен това, че човек може да промени и поведението, и убежденията си. Много обичайно е някой да промени в една или друга степен идеите, изповядвани от него като истинни или като най-близки до истината, ала не по-малко често, при тази по-силна или по-слаба промяна, поведението му не се променя изобщо. В подобни случаи е възможно човек най-напред да намери за пред самия себе си и за пред околните обяснение и оправдание за своето поведение, въз основа на съвкупността от идеи – нека ги наречем *x*, а сетне, когато се задълбочи повече в нещата, да му се стори, че поведението му, останало неизменно, намира по-добро обяснение и оправдание в друга съвкупност от идеи – тях нека наречем *y*. Въпросният човек може в определен момент от живота си да вярва, че ако не извършва определени действия, смятани от всички нас за безнравствени, то е от страх от наказанието или от стремеж към наградата след смъртта, а още по-сетне да повярва, че не тази причина го е карала да не ги извършва, а някоя друга, или пък наопаки.

С всичко това искам единствено да обясня как разумните и безстрастни люде действат на практика при взаимоотношенията си с околните, без да ги е

грижа изобщо за теориите, изповядвани или пък обявени за изповядвани от околните, придържайки се преди всичко и над всичко към тяхното поведение, проявено при едни или други обстоятелства, в един или друг случай.

Струва ми се безполезно да настояваме и да привеждаме примери в това отношение. Ала искам добре да подчертая един изложен вече от мен принцип.

Казахме, че между нашите потребности най-силно изтъква потребността да си обясним действието на външните сили, за да можем да го предвидим. Е, добре, тази потребност се разпростира и върху нас самите. Изпитваме потребност да си обясним нашето собствено поведение, потребност да знаем и познаваме подтиците на своите действия, защото в противен случай не бихме се чувствали сигурни пред самите себе си. И отгук нерядко, когато смятаме, че вършим едно или друго поради тази или друга причина, грешим от край до край. На всички читатели навярно е познат случаят с човека, подложен на хипноза, комуто внушават да се яви два-три дни по-късно на определено място; после той идва на себе си, оставят го на мира, но въпреки това в определения ден и час се явява на уреченото място и намира хиляди причини, обясняващи защо е отишъл в този момент там. У всички нас се крие нещо от хипнотизирания и всички ние добросъвестно привеждаме сто и една причини, обясняващи нашите действия, чиято истинска крайна първопричина не познаваме.

И тук е уместно да припомним друго проникновено твърдение на Свети Августин, все от неговите *Изповеди*, където казва (книга X, гл. VIII,5), че «дори аз самият не схващам всичко, което съм»: *nec ego ipse capio totum quod sum*.

Затуй, когато оценяваме нечие поведение, известен непоклатим инстинкт ни кара да не обръщаме особено внимание на излаганите от него идеи и да изпитваме недоверие към всекиго, ако твърди: «Гледай какво казвам, а не какво върша.» Ето защо толкова пъти е казано, че най-добре поучаваме с личния си пример.

Зная, че едва ли съм успял да убедя в моята теория мнозинството от испанските си читатели; предположението ми се основава на моето мнение за образованата класа в Испания като една от най-ужасно разсъдливите, което не значи най-смислените. Някой ден трябва да изложа схващането си, че у нас няма нито за емпиризм, нито за рационализъм, а че сме склонни да разсъждаваме с изсушени, схематични, окастрени понятия, удобни за разни съчетания и размествания. Ала едновременно се е запазил и здравият инстинкт, отвеждащ ни по естествен път към подбора на личността. Тъй като добре се знаем, малко се доверяваме на идеите на нашите сънародници, на всички тия жетони, които нашего брата испанецът е подредил в кутийките на разсъдъка си, а се придържахме към постъпките му и към разкриващия се в тия постъпки характер. Самият той за нас е по-богата, по-жива, по-плодотворна идея, и, най-важното, по-сигурна от всички, ръсени от устата или от перото му. И ето че стигнахме до отъждествяването на идеите с хората.

* * *

Наистина, да се проповядват определени неща в някои села е все същото като да засвириш на контрабас под някоя круша зиме и да чакаш от клоните веднага да западат плодове. Вярата на народа е вяра на възглищар; народът вярва не в догмата, а в нейния проповедник; доверява се на личния авторитет, а не на отвлечения принцип. Приема за истина съдържанието на затворената и заключена със седем печата книга, която никога не е чел и чието съдържание не познава, ала твърди, че вярва в него, защото този или онзи са рекли, че всичко, написано в книгата, е истина. Друго не може и да бъде.

В Карбаледа де Абахо или пък в Гарбансал де ла Сиера повечето хора не знаят да четат, а онези, които знаят, почти не четат, и само малцина получават вестници, а и на тях няколко новини са им достатъчни. Да тръгнем да говорим там за свободата на печата е смешно. Така, както е смешно да говорим за свободата на съвестта – това винаги се разбира като свобода на религиозната съвест, – там, където въобще не може да се каже, че има религиозно съзнание, колкото и религиозни да смятаме, че са местните жители. В немалко села опитът е научил хората, че там, по тия места, само пропадналите не ходят на църква – като това не значи, че и някои пропаднали не посещават службата, – и отгук, по пътя на най-естествената възможна логика, заключават, че ако човек не ходи на църква, е пропаднал тип. Ето какво ми разказваше едни приятел, напълно лишен от вяра: когато бил някъде в някакво селце и отишгъл на църква, го попитали защо, а той обяснил: «Не е хубаво и не искам тук или на друго място да ме смятат за пропаднал; но би ми струвало много повече усилие, вместо да отида, да убедя тия хора, че човек може да е почтен, добър и дори свят, без да ходи на църква, затуй, за да не ме смятат за пропаднал, присъствам на службата.» Зная какво ще си помислят мнозина читатели по този повод и в какво ще обвинят този мой приятел; ала зная също какво би отвърнал той на подобни упреци. Тъй че продължавам нататък.

В Испания има повече селца като Карбаледа де Абахо и Гарбансал де ла Сиера, отколкото градове като Барселона, Мадрид или Сарагоса например, или места, където животът е в някаква степен отворен. А има и още нещо – духът и начинът на живот в тези затънтени краища и селца прониква в градовете и местата с известна представителност в много по-голяма степен, отколкото начинът на живот на тези последните влияе върху селата. В Мадрид ще открием много признаци, свойствени на Карбаледа де Абахо или Гарбансал де ла Сиера.

А щом е тъй, властта на местните големци намира отлична почва, а великите идеи служат единствено, за да могат шепа господа да си отпочиват с всекидневния вестник в ръка, след като са си изпили шоколада. Дон Хуан Фернандес, нашенският големец, построил мост при Карбахоса де ла Рибера и не допуснал едно беззаконие, застрашаващо кмета на Пераледа; той е почтен човек, пълен с благородни намерения, застава винаги на страната на ощетените и угнетените и действията му се оказват винаги полезни; а пък приказките за обединение, за интегризъм, за прогресизъм или пък за традиционализъм – тях не ги разбират дори и ония, които са ги измислили.

И не става дума за това, че дон Хуан Фернандес е добър властник, а че като човек има способност да подхване, да прецени и разреши въпросите; познавам прекрасно тази способност, макар да не мога да ѝ дам точно определение, и ми се струва много по-сигурно политическите проблеми да се разрешават по начина, присъщ на дон Хуан Фернандес, а не по пътя, избран от прогресистите или традиционалистите, макар да е възможно да се даде точно определение на техните средства.

А казаното за добрия властник би могло да се каже с обратен знак за лошия.

Маркс дебело подчертава, че управлението на хората трябва да отстъпи пред управлението на нещата; ала, освен че хората са също неща, то и нещата, които Маркс има предвид, не могат да бъдат управлявани по друг начин, освен чрез хората. Да се мъчим да отменим властта на едни хора върху други е понякога много великодушна, ала неизменно крайно нелепа заблуда.

И трябва добре да внимаваме, защото ако някой има причини да се обявява против подбирането на личностите и да говори за властта на идеите, това са социалистите и анархистите. Защото те проповядват пред народа неща, с които той може да злоупотреби, а е допустимо да се употребяват само неща, с които да може и да се злоупотребява.

В Гисабурауга или в Муга де Саяго днес няма как да се злоупотреби със свободата на печата или със свободата на съвестта; ала ако на жителите от тия села им се каже, че земята трябва да принадлежи на оня, който я обработва, или още по-добре, на никого, а пък реколтата – на оня, който я събира, и че не бива да се плаща аренда, те в края на краищата ще разберат и може да злоупотребят с наученото. Действително, виждаме как в немалко градове работниците разбират под социализъм незабавното удвояване на надниците и намаляването наполовина на работното им време, без да се замислят дали е възможно това да стане веднага. Неотдавна бях свидетел как работниците от един строеж обявиха стачка, задето им бяха поставили надзирател да следи дали си вършат работата или не.

Ала дори и въпросните социалистически и анархистки идеи – те са толкова ясни и в същото време толкова жизнени, толкова лесно докосват най-съкровени чувства, толкова са далеч от отвлечените схематични понятия, – дори и тези идеи не оживяват, освен ако не са превъплатени от едно или друго. Известен е своеобразният изблик на обожествяване от тълпата в Германия при погребението на Ласал. И е забележително как анархистите, въпреки негодуванието си от култа към личностите, разпространяват портретите на Бакунин, на Кропоткин и други, как са създали култ, истински култ към своите герои.

«Хората имат нужда от идеи», се казва често. Без да го отричам, аз бих казал, че по-скоро идеите имат нужда от хора.

Обикновено се твърди, че идеите създават само идеи и че единствено хората създават хора, макар идеите да не могат да създават идеи освен чрез хората, а и хората не могат да създават хора в истинския смисъл, сиреч да ги възпитават, по друг начин, освен чрез идеите.

Строго погледнато, по този въпрос няма място за спор; и след безброй речи, отговори и отговори на отговорите, пак бихме се озовали на мястото, откъдето сме тръгнали – и ние, които поставяме хората над идеите, и онези, които поставят идеите над хората; ние, които смятаме, че идеите трябва да служат на хората, и онези, които смятат, че хората трябва да се поставят в служба на идеите. Всъщност в основата на нещата няма истинско противоречие, защото ние много добре разбираме тяхната позиция, а те много добре разбират нашата. Всичко се свежда до избора между две ценности, а при въпрос от подобен характер решаващо винаги е чувството, а не разумът.

Именно съображения от практически характер ни карат да предпочетем хората пред идеите или пък идеите пред хората. Някои смятат, че разбират по-добре идеите, а не хората, чувстват се по-сигурни с идеите, а не с хората, докато други пък, които не намират спокойствие, освен край познати за тях хора, се отнасят с недоверие към всякакви учения.

Застъпниците на превъзходството на идеите ще обвинят онези, които предпочитат хората, че са неспособни да разберат и оценят идеите, и ще изтъкнат в своя защита, че на човека не бива да се доверяваме, тъй като няма как да го опознаем до съвършенство. На мен пък ми се струва още по-невъзможно съвършеното познание на практическия обхват и жизненото приложение на дадено учение. Много по-добре мога да предвидя какво ще направи в полза или

във вреда на нашата Испания дон Хуан Фернандес, отколкото какъв резултат в нейна полза или вреда може да се постигне с кое да е от безбройните предписания за нейното спасение.

И е редно да се отбележи, че при това недоверие към идеите могат да се обединят, и на практика се обединяват хората, които едва ги познават и които ги познават много добре; хората, които поради липса на култура и образование се чувстват неподготвени да обхванат съдържанието, стойността и значимостта на дадена идея, и другите, които поради голямата си култура и продължително, задълбочено образование са прозрели огромната сложност и многозначност на всяка идея; могат да съвпадна в предпочитанието към хората пред идеите онези, които живеят покорно в практическия, всекидневен живот, привързани за грубия и обичаен емпиризъм, към *фактите*, и онези, които са се издигнали до най-висшите сфери на разсъдението, на разсъдъчното съзерцание на нещата, до *разума*. По средата остават обитаващите света на логически определениите *понятия*; задоволяващи се с архитектурни построения от възгледи; тях би следвало да наречем мисловни хора.

Широко известно е старото деление на хората на плътски, мисловни и духовни, или както Свети Павел ги нарича, *телесни, психични и пневматични**. По-голямата част от нашата образована средна класа, хората с професия, са произлезли от плътската или непосредствено природна същност на селяка; ала не са се издигнали до духовността на дълбокия разум, до спокойния, всеобхватен поглед към въпросите; те се люшкат по средата, сред общоизвестните и обичайни понятия, сред готовите възгледи. Ето защо е възможно – в действителност така става много често – хората, наричани от мен духовни, както и плътските хора, да се разбират помежду си, и да се разграничават от мисловните; *пневматичните* се оказват много по-близо до *телесните*, отколкото до *психичните*. Дон Кихот могъл да се разбере и се разбирал прекрасно със Санчо; ала ако с някого изобщо не би могъл да се разбере, то е с бакалавъра Самсон Караско.

Някои твърдят, че както през Средновековието висшите благородници на много места се разбирали с народа от полето, противопоставяйки се на търговците и свободните граждани, или на народа от градовете, така едрата буржоазия, наречена аристокрация на богатството, може да се разбере много лесно с надничарите и да се противопостави на дребната буржоазия.

Трудно е да се каже до каква степен това е точно тъй; ала ако съм убеден в нещо, то е, че хората, които можем да наречем аристокрация на таланта, най-извисената част от мислещите личности, хората, които разбират сами нещата и си създават собствени идеи, доколкото това е възможно, вместо да ги вземат наготово, по отношение на голям брой въпроси се намират много по-близо до чувствата и мислите на неукния народ, чиято единствена мъдрост е родена във всекидневната, обичайна дейност, а не до чувствата и мислите на онези, които нарекох мислителни, носители на изключително книжна култура, чиито мозъци по-скоро складират, а не произвеждат. И ми се струва, че ще съвпаднат благородниците и простолудието на ума, за разлика от средната класа на ума, в предпочитанието си към личностите пред идеите; във възприемането на човека като по-надежден, по-богат и по-плодотворен от идеята, а оттук и в допускането на отъждествяването на идеята с личността.

* От *пнеума* (гр.) – дух. – Б. пр.

Целият живот на даден човек, дори и животът на хиляди хора, удължен във времето хиляди пъти, не би бил достатъчен, за да убеди повечето испанци от средната класа в поддържането от мен противоразсъдъчно убеждение. Казвал съм, че там, където най-малко се чете, четенето трябва да ни плаши най-много; по същия начин можем да кажем, че където има най-малко идеи, те могат да окажат най-голяма вреда. Нищо по-страшно от разсъдливостта на бедния разсъдък и нищо по-страшно от идеализма на идеите, орязани по диалектическата кройка.

В Испания човек се разтреперва, когато стане дума за програми за управление, а ако се заговори за прилагането на една или друга идея, най-разумно е да бягаме надалеч. За предпочитане е, както се казва, «скромното лично мнение» на одного или другото, независимо от неговата подготовка, защото това лично мнение, ако наистина е скромно и искрено, обикновено е израз на пълноценен, истински човек, а не на разсъждаваща единица.

Политиката не бива да се придържа, или поне не бива да се ръководи главно от това, което Кант наричал Чист разум, а от това, което същият философ наричал Практически разум, защото политиката навлиза и трябва да навлиза в полето на нравствеността. А най-лошото е, че противниците на отъждествяването на идеята с личността не възнамеряват да прилагат чистия разум, а нечистия – той, макар и да не е проява на лична воля, се оказва безлична воля, не по-малко произволна и още по-несигурна.

Мнозина от противниците на оличностяването, предполагам, ще отхвърлят мнението ми, че политиката прониква и трябва да прониква в областта на морала, и ще се нахвърлят върху мен, изтъквайки всички известни разграничения между политика, общество, право и етика, изпълнили безброй страници от учителни съчинения в дълбокомислен стил. Естествено, да се отговори на привържаните от тях доводи би изисквало време, и не сега е моментът да се разпостираме върху това; ала без да се впускам тук в подробно разглеждане на възможните разграничения между явлението, наречено етичност или морал, и явлението, наречено политика, в разминаванията и сходствата между тях и в редица други все такива схоластични въпросчета, ще си позволя само да кажа, че според мен при решаването на политическите проблеми следва да се прилага съвестта, наричана от нас морал, и че казуистиката, ако се намеси в тази съвест, по-скоро ѝ вреди, вместо да ѝ дава някакво преимущество. Разбира се, моралното съзнание намира толкова по-правилни решения, колкото по-проясен е носещият го ум; ала неговото прояснение не произтича от извъртанята и теоремите на писачите на трактати по етика. Ако някой иска да изгуби просветлението на моралното си съзнание, придобито в размисъла върху простите правила и особено върху притчите от Евангелията, преизпълнени с въображение, едновременно конкретно и символично, то достатъчно е да забоденос все едно в кой от безкрайните трудове по богословски морал, всички еднакво скучни.

Известно е, че политиките общо взето не притежават специални познания, нито умения от някакъв род и дори гледат накриво специалистите; умственият им багаж едва надхвърля общата култура, доколкото я имат. Политикът постъпва без разлика в едно или друго министерство и му е все едно кое. Позна-

вачите на въпроса дори твърдят, че теоретиците – сега ги наричат тъй – не стават за работа и че за политиката не е нужно много да знаеш – разбирай, че не е нужно много да знаеш дори за самата политика.

Всичко дотук следва да ни накара да проумеем колко малко можем да се доверяваме на това, което политиците наричат идеи, и колко по-важни са самите те.

Главното обичайно разграничение днес сред политиците е между либерали и анти-либерали – с всичките им степенувания, – сиреч разграничение по-скоро на характери и личности, а не на идеи. Мога да разпозная анти-либерала не толкова по възгледите му, а по начина му на поведение, а явният, решителен антилиберализъм произтича повече от определена душевна нагласа, отколкото от съвкупност от идеи, и безспорно въпросната нагласа не предполага някакви обособени възгледи.

Когато либерализмът или анти-либерализмът са не нещо лепнато, *carpit mortuum** от теории, прихванали се в нечий дух, или по-скоро кацнали върху него и останали там поради леност, когато са духовни наклонности, избрани поради личен порив, а не получени в наследство, те разкриват собствен характер, собствена насока на предпочитанията на даден човек. В други случаи те са резултат от занятието му и от условията на живот. Във всеки случай най-важното е характерът на личността.

Също така не мисля, че наличието или отсъствието на търпимост или непримиримост зависи от по-голямата или по-малка убеденост, с която човек изповядва или се преструва, че изповядва идеите си. Обратно, убедеността зависи от търпимостта или непримиримостта на духа. Не в смисъл, че непримиримите са най-силно убедени в поддържаните от тях твърдения – на никой разумен и трезвомислещ човек не ще му хрумне да се възпламени, ако например някой отрича дадена математическа аксиома. Истински убедените обикновено се отличават с най-голяма търпимост, те са най-спокойните, най-великодушните. Нетърпимостта произтича от грубостта и от липсата на възпитание и обноски или от надменност и низки страсти, а не от непоколебимия характер на вярата.

С всички тези съображения искам единствено да подчертая нещо, излагано вече по различни начини от мен, а именно, че е по-важна личността, прилагаща едни или други теоретични принципи в политиката, а не принципите сами за себе си, и че резултатите от тяхното прилагане зависят от личността, която ги носи, много повече от самите принципи. И всичко това обосновава нуждата да отъждествяваме идеята с човека.

Април 1903 г.

* Главата на мъртвеца (лат.) – Б.пр.

ЗА ИСПАНСКАТА ФИЛОСОФИЯ

(Разговор)

На Рафаел Урбано (1), който вярва в испанската философия

– Този си е чист плагиат! - каза той.

А другият му отговори:

– Плагиат ли? Възможно е! Важното е, че притежава дарба да плагиатства.

– Хубава дарба, няма що!

– Никак не е малко. Взemi двадесет души, затвори ги всеки в една стая и им раздай двадесет еднакви творби със задачата да направят извлечение от тях, или по-точно да изгъкнат най-същественото от съдържанието им. Един едва ще съумее да посочи само най-обикновените прости неща, общото за всички, друг ще отсее най-изящното и своеобразното, а пък трети ще може да ти извади само заглавия. Имам навика да съдя за някои хора, като преглеждам четените от тях екземпляри от книгите.

– Как така?

– Някои си отбелязват с червено или синьо редовете, привлекли най-силно вниманието им и е много любопитно на какви неща обръщат внимание хората. Едни подчертават само това, което потвърждава техните собствени мнения, а други обратно, това, което им противоречи. Аз съм от последните.

– Да, а и изглежда ти доставя удоволствие да вървиш винаги срещу общото течение, срещу научните принципи и насоки, споделяни от по-голямата част от днешните хора на науката, или, ако предпочиташ, от хората на днешната наука.

– Така е; правоверността в науката за мен е дори по-нетърпима, отколкото в религията и ковачите на определения от лабораториите са ми по-омразни от тия в църквите. Някои нещастници си мислят, че ние, които говорим за Бога и за душата, за дарби и за способности, нищо не сме разбрали от Вунд (2), или от Мюнстерберг (3), или от Мах (4), или от Цихен (5), или дори от Рибо (6), ако изобщо сме ги чели, нито имаме представа къде се намира зрителният хълм в малкия мозък или пък какво представлява Историята. А всъщност може би ние се връщаме оттам, накъдето те са тръгнали. Във всеки случай, забелязал съм, че ограничената наукомания от подобен род поклъва и расте по-добре на местата, където научният живот е по-вял.

– Това е естествено: когато мисълта е по-бедна, тя е по-тиранична и всепогълщаща. Тя е като горделивостта, изпълваща в по-голяма степен по-бедните духове, дори и да е по-малка по обем.

– Тук вече не те разбирам...

– Много е лесно за разбиране. Ако духът на някого има например обем сто, а горделивостта заема в него двадесет и пет, то тя ще е по-малка от горделивостта на друг човек, у когото тя достига величина сто; ала ако този втори човек има общ обем хиляда, очевидно е, че при първия горделивостта заема една четвърт, а при вторият не повече от една десета. Ето защо е толкова смешна горделивостта на дребните духом...

– Но сега не говорим за това, а и геометричното ти сравнение ми се струва съвсем нелепо и неподходящо. Бях започнал да ти казвам, че не понасям той рояк от вносителите на дребно на европейската наука, на измислена наука; те вдигат шум до небесата, ако някой се опита не дори да я преведе на нашия език, а да я пренесе в нашия дух.

– Нима мислиш, че науката има родина и че може да съществува испанска, френска, италианска, немска наука...?

– Напълно ясно ми е какво имам предвид. Безсъмнено алгебрата, или химията, или физиката, или физиологията, са еднакви навсякъде; ала, освен да тласкат напред промишлените производства и да ни осигуряват удобства и да ни спестяват труд, науките служат за нещо повече: те ни помагат да си изградим философия и колкото до нея, всеки народ извлича от едни и същи науки различна философия. Философията е общото възприятие за Вселената и за живота, пречупено през призмата на етническите особености.

– Това вече го е казал...

– Да, не искам да ме наричаш плагиат; това вече го е казал някой, подозирам дори, че са го казали мнозина; аз съм го чел, струва ми се, у един поляк, Лютославски (7). Но при всички случаи според мен то е много вярно. А що се отнася до нашия испански народ, не ми е известен автор, съставил неговата философия според определена система.

– Ала той има философия!

– Несъмнено, всички народи я имат, независимо дали е ясно проявена или скрита. Но ако я има у нас, досега тя, доколкото ми е известно, се е открила само откъслечно, в символи, в песни, в поговорки, в литературни произведения като *Животът е сън* (8), или *Дон Кихот*, или *Обителите* (9) и в бързопреходно доловени истини на отделни мислители. Може би бедата е, че в миналото са се опитвали да я вместят в калъп и той се е оказал тесен, а днес никой не я търси, или ако я търси, то е с чужди очила.

– Каквото и да казваш, аз мисля, че ако трябва да възникне испанска философия, изразяваща нашия поглед към Вселената и живота, а същевременно и плод на нашия мъчителен исторически опит, то това може да стане само ако предварително се наситим с европейската култура, ако се препълним със съвременна наука, която ти, не без ирония, наричаш правоверна; ако я погълнем и смелим.

– Кой знае... Струва ми се, че наистина трябва да пренесем тук възможно най-големия научен материал, но в по-голямата му част като парчета от тухли за пълнеж, за да ни послужи за земна възглавница.

– Земна възглавница? Това пък какво е?

– Не знаеш ли как са постъпвали строителите във Вавилон и Ниневия, когато започвали да градят своите паметници?

– Не помня да съм чел такова нещо.

– В Египет търсили, както и ние, твърдата почва, здравата скала; ала в тлъстите, наносни равнини на Месопотамия, чиито скални основи лежат много надълбоко, не можело да се стигне до нея. Строежът почивал върху естествената почва, ала помежду им поставяли нещо като цокъл или постамент, платформа, разпределяща тежестта на постройката върху голяма площ. В Хорсабад (10) тази маса, служеща за основа на двореца, се издига на височина четиринадесет метра и не е обикновен насип, а истинско произведение на строителното изкуство от огромно количество пръст. Това именно наричам земна възглавница, защото трябва да кажа, че постройките сякаш плуват върху тях в плодородните наносни равнини. И това именно според мен трябва да направим от суровите тухли и дяланите камъни на европейската наука: да ги поставяме като основа, за да издигнем върху тях сградата на нашата философия, построена със собствени материали.

– Струва ми се, че тук грешаш. Вместо да внасяме всичко, което ти наричаш материал за пълнеж, и да го насипваме като земна възглавница, както каз-

ваш, по-добре вместо това да се заемем да копаем родната почва, докато достигнем до живата скала, до гранитното дъно, и върху него да положим основите, изградени от привнесения отвън материал, и така да издигнем нашия духовен паметник.

– Струва ми се, че по навик и двамата започнахме да говорим с метафори.

– Вярно; то е истинско проклетие. Вечно се сблъскваме с него.

– Не съжалявай, защото да разсъждаваш с метафори е един от най-естествените и непринудени, а и най-философските начини на разсъждение. Който си въобразява, че е свободен от тях, се е заплел най-здравно в мрежите им. Повечето думи са метафори, съгъстени под налягането на вековете; това е казано вече хиляди пъти.

– Но задачата на науката е именно тази - да освободи познанието от метафори, за да намери то покритие в действителността. Науката е толкова по-съвършена, колкото по-точно се подчинява на величините за тегло, брой и мярка; всяка истинска наука клони към математиката, стреми се да сведе качественото до количествено, да изрази всичко в пространствени, времеви и силови съотношения.

– Познава тази теория, тя всъщност е краен израз на научно правоверие.

– И затуй те отблъсква.

– Наистина ме отблъсква. Това е еднакво, ако не и по-лошо от схоластиката, кошмарното съчетание на отвлечени, сковани, привързани за определенията си понятия; философия, създадена за спорове, за защита на догми, а не за изследване, не за откриване на истини.

– Още ли те ужасява схоластиката, въпреки всичко, което ти говорих за нея преди няколко дни?

– И няма да престане да ме ужасява. Никога няма да забравя годините, когато тъпчеха мозъка ми с подобни неща. Едно само ми стига, за да бягам от нея – излагането най-напред на тезата, сетне на възраженията, и на трето място на доказателствата. Това е адвокатски занаят, чист адвокатски занаят. Научният и философският подход предполага най-напред да се изнесат данните и да се подложат на изследване и умозаклучения; ако се стигне до краен извод, добре, ако не се стигне, пак е добре. В повечето случаи напредъкът се състои в отхвърляне на решенията, направени от други, и в повторното поставяне на въпросите, защото при всеки отделен случай важно е да можеш да ги поставиш. А какво ще искаш от хора, които още отначало излагат пред теб решението? Какво ще кажеш за тия, които ти представят най-напред произведението, а после почват да търсят отделните множители?

– Но това, както вече ти казах, е само начин на изложение, метод на преподаването; истината се открива по определен начин, ала се предава по друг.

– Това е лошото; а и то е нещо повече от метод за изложение, много повече. Повярвай ми, те предварително знаеха какво искат - да докажат едно или друго, да потърсят доводи, за да защитят и поддържат едни или други догми, смятани от тях за необходима опора на обществения ред и на личното щастие. Това е философия, робуваща на интереси, чужди на чистото дирене на истината, каквато и да е тя. Не си ли видял колко често прибегват до повторението на пагубните последици от този или онзи принцип? Е добре – дори и да приемем, че въпросните фатални последици са производни на някой принцип, оспорван от въпросните адвокати – а всъщност те са негови производни много рядко, – пагубните последици от принципа могат да докажат най-много, че той е пагубен, но не и неверен. Защото е нужно да се докаже, че пагубното, това, което наричаме пагубно, е невярно.

- О, те твърдят, че са го доказали.
- Да, зная, и съм си дал труда да проследя разсъжденията им в това отношение; но, уверявам те, те са толкова неубедителни за мен, както и цялото скеле на тъй наречените от тях доказателства за съществуването на Бога.
- Но това не ти пречи да вярваш в Бога, както съм те чувал да казваш много пъти.
- Да, но въпреки тези предполагаеми доказателства, а не заради тях. Нямам нужда от Бога, за да възприема логично Вселената, защото онова, което не мога да си обясня без Него, няма да мога да си го обясня и с Него. Преди вече доста години, когато заради тази проклета философия бях нагазил в теоретичния атеизъм, ми попадна някаква книга от Карл Фогт (11), където прочетох редове, гласящи горе-долу следното: «Бог е кръст върху голяма бариера, поставена на крайните граници на човешкото познание; бариерата се отдалечава заедно с напредъка на науката.» Помня, че отбелязах в полето край тези думи: «От бариерата насам всичко се обяснява без Него; от бариерата натам не се обяснява нито с Него, нито без Него; следователно, Бог е излишен.»
- А днес?
- Днес ми се струва, че тогава съм написал пълна глупост. Защото, наистина, ако някой ми каже, че дадено нещо е каквото е, защото Бог го иска такава, все едно не ми казва нищо, докато не ми обясни защо Бог го иска такава; а в случай, че ми каже защо Бог го иска такава, тази причина ми е достатъчна. Така мислех тогава, оплетен в мрежите на безплодната разсъдъчност на схоластиката.
- Разсъдъчност?
- Разсъдъчност, да. За онези хора нямаше друг начин за връзка с действителността, за достигане до истината, освен тъй наречените познавателни средства; това е кошмарна разсъдъчност. И мисля, че докато ние тук не се отърсим от нея, няма да имаме испанска философия.
- А как ще започнем да я имаме?
- Възпитавайки волята, убеждавайки се, че вярата е рожба на волята и че вярата създава своя предмет, точно така, създава го...
- Какъв ужас!
- Да, зная, зная; зная, че на нашите разсъдъчни духове подобно съждение звучи като страшна лудост, като бълнуване на болен мозък или заплетено противоречие на духа, стремящ се към привидна неповторимост на всяка цена, зная; но какво да се прави!...
- Но, човече, не можеш да твърдиш сериозно подобно нещо. Нека да изясним...
- Ще изясним всичко, щом искаш; само ме остави да довърша. Макар че, вместо да довършваме, по-скоро трябва да започнем отдругаде...
- Както сме тръгнали...
- Такъв е животът, драги; нещата се заплитат едно с друго като черешите и човек, не знае докъде може да стигне...
- Но логиката...
- Логиката обслужва разума, а разумът е способност за съхраняване и подбор. Както изобщо познанието. До съзнанието на човека едва достига нещо повече от това, което му е нужно да знае, за да живее или за да поддържа живота, да го направи по-пространен и по-могъщ. Знанията, оказали се ненужни, се отхвърлят при подбора; нямаме повече сетива, освен необходимите. А могат да съществуват, и на практика съществуват непознати за нас страни от действителността.

вителността или по-точно действителности, чието познаване не е потребно за поддържането, укрепването и разпространето на сегашния живот.

– Неотдавна четох подобни възгледи в една книга върху хистерията.

– Можеш да ги прочетеш в много книги, защото са истина и си пробиват път и съдържат редица последици. Още Хамлет го е казал на Хорацио: има много неща, които твоята нещастна философия не е дори сънувала (12).

– А тези неща, безполезни за живота и останали непознати, навярно и непознаваеми – да не би да си решил да проникнеш в тях по някакъв път?

– Да.

– Уф! Какъв мистицизъм!

– А, ето я пак тая думичка! Макар че, ако трябва да бъда искрен, не зная какво означава днес толкова изстрадалото понятие мистицизъм, защото всеки го използва за различни неща. Е, ако в този конкретен случай имаш предвид възгледите на хората, които като мен вярват, че има повече средства за връзка с действителността от посочените в обикновените учебници по логика и че нито сетивното, нито мисловното познание могат да изчерпят полето на непреходното, тогава, добре, аз съм мистик. Ала ако с това искаш да подкажеш нещо свръх или извънчовешко, тогава – не!

– А ако тези средства не са нито сетивата, нито разумът, нито съзнанието, а не са и извън човека, тогава, къде са?

– Вътре в него. *In interiore homine habitat veritas**, е казал Свети Августин; и не свивай устни.

– Вътре в човека?

– Да, вътре в него. И напълно е възможно нашият народ или раса, лишена от способности за експерименталните и подаващите се на разсъдъчно проучване науки, да е по-надарена от други за интуитивното постигане на това, което ще нарека не висшия, а вътрешния свят, лежащ вътре в света.

– О, да, ноумените (13) на Кант.

– Не, не става въпрос за ноумени, те са понятия на разсъдъка, а тук опираме до чувство.

– Чувство?

– Знаех си, че като стигнем до чувството, ще скочиш. А сега, подхващайки отново нишката на предишната си мисъл, ще добавя, че ако човек не притежава други чувства или способности, освен необходимите, за да живее, то напълно е възможно в него да дремят други, и те да възкръснат някой ден, когато, след като бъдат удовлетворени потребностите на живота, се събуди потребността от свръхживот.

– Спомни си старата поговорка: *primum vivere, deinde philosophari* – първо да живеем, а сетне да философстваме.

– Добре, първо да живеем, а след живота?

– Ще умрем!

– Не, няма да умрем, а ще останем да живеем. И ако тъй нареченият инстинкт за самосъхранение, потребността да живеем, е управлявал дейността на нашето познание и съвест, дарявайки ни средствата и начините за постигане на познанието, необходими за по-доброто осигуряване на живота и даряващи ни по-големи способности в борбата за съхранението му, и едновременно с това изключвайки средствата, ненасочени към тази цел, то инстинктът за безсмъртие, потребността да пребъдем може да доведе до развитието на душевни заро-

* Вътре в човека живее истината (лат.). – Б.пр.

диши или по-точно до нахлуването в съзнанието на цял подсъзнателен поток, който дреме там неизползван.

– Но това са бълнувания, човече, чисти бълнувания, и се съмнявам дали ще можеш да убедиш хората в тях. Особено хората, неизпитващи инстинкта, наречен от теб за пребъждане, или потребността от свръхживот.

– Никога не съм си поставял за цел да уча слепите на живопис или глухите на музика, ала въпреки това има много видове слепота и много видове глухота, напълно излечими.

– Ами лекувай ги!

– А ако слепите или глухите не знаят, че са такива, и упорстват в нежеланието си да се лекуват, и ако слепите кажат, че всички тези образи и багри, за които говорим, са само илюзии и измислици, пречеши да се разберат както трябва нещата, а глухите заявят, че езикът и музиката служат само за да объркат хората? Има глухи, твърдящи, че много добре си живеят без слух, и навярно им е много смешно, когато двама души застанат един срещу друг и се гледат и мърдат устни с надеждата да се разберат.

– Вечно с твоите метафори!

– Няма друг начин, особено когато трябва да говорим за неща, за чието изразяване езикът не може да ни послужи.

– Предполагам, мнозина ще ти кажат, че никога в живота си не ги е измъчвал твоят инстинкт за пребъждане.

– Те не са толкова много в Испания.

– В Испания? А защо в Испания?

– Защото това, което толкова ни е натяквано, заради което се твърди, че сме мрачен народ и че, гледайки към небето, забравяме за земните дела, това, което често чужденците наричат у нас култ към смъртта, не е нищо такова, а култ към безсмъртието. Съмнявам се дали има друг народ, надарен с толкова жизненост, така вкопчил се в живота. И именно защото се е вкопчил за него, не може да се примири със загубата му. Храня надеждата, че испанците, имам предвид масата, не ще изпадат никога в естетската крайност да възприемат света като зрелище и не ще се опитват да се забавляват колкото могат повече, виждайки как историята води към забравата. Нещо, което някой, аз си зная кой, би нарекъл материализъм, а самият аз, ако не бяха от етикетите, бих нарекъл субстанциализъм, не ни позволява това. Прочети внимателно *Животът е сън* и под това великолепно платно на испанската философия ще видиш най-яркото утвърждаване на свръхживота. Това, че там животът е наречен сън, се дължи на вярата в безсъницата, в пробуждането; това, което наподобява феноменистична (14) или може би нихилистична теза, е най-жизнеутвърждаващата постановка на непреходната действителност. Ние сънуваме живота и живеем свръхживота, вярвай ми.

– Аз вярвам, че...

– Че трябва да ме приберат да ме лекуват, нали така? Но ако искаш да пристъпаш на гигантската драма, на епичната борба между два свята, борещи се за надмощие над нашия дух, ако искаш да видиш как инстинктът за самосъхранение се сблъсква с инстинкта за пребъждане, или разумът с вярата, прочети сонетите на един изключителен човек — макар да не е испанец в тясно географския смисъл на тази дума, той е от нашия полуостров, португалец; прочети сонетите на Антеро де Кентал (15). Има по-точно два, разкриващи предусещането, че всичко ще придобие съзнание: скалите, дървесата... възхитителни са.

– Но това са само сънища...

– С още по-голямо основание бих могъл да кажа, че останалото са само разсъждения.

– Човек живее с разсъждения.

– А със сънищата надживява живота.

– Ала авторът на твоето евангелие го е казал: сънищата са само сънища (16). Вярно е; а разсъжденията са разсъждения, пък да се разглеждат нещата по този начин са само думи.

– Хората се разбират с думи.

– Или без думи.

– Дори да оставим въпроса доколко в нещата има повече или по-малко разсъдителност – или ако предпочиташ, повече или по-малко правдоподобие, – струва ми се, че философията, за каквата подозирам, че мечтаеш, ще ни лиши в още по-голяма степен от способността – без друго вече сме достатъчно лишени от нея – за днешната борба за живот. Заради нея, ако тя за нещастие проникне по един или друг начин сред нашия народ, ще останем още по-настроена, отколкото сме сега, от другите европейски народи. Теченията следват друга насока, а Историята вече ни е дала своя мъчителен урок докъде се стига по този път.

– А кой ти казва, че някога сме проникнали надълбоко по въпросния път? Откъде накъде сте решили, че провалът на Испания се дължи на силния стремеж на народа да пребъде и че той се е опитал да го удовлетвори? Да, народът е имал своя философия; ала когато тя започнала да процъфтява, била задушена, замразена от търсачите на определения, от схоластиците, от разсъдливците. «Трябва да сме разумни!», рекли те; и ако някой отказвал да бъде такъв, го затваряли или му запушвали устата, а понякога, ако много упорствал, го изпичали. И тогава израснал горкият Дон Кихот, великият Дон Кихот, обзет от мечтанието на живота и от изживяването на свръхживота, но бил победен.

– Трябва да те предупредя, че мнозина се възхищават от Дон Кихот и смятаме, че трябва да възкръсне и да се върне в Испания, ала без да споделяме блънуванията му по отношение на увековечаването и свръхживота.

– Та вие не сте достигнали до корена на Донкихотовия героизъм и не разбирате, че не може да има Дон Кихотовци без жажда за безсмъртие. Разбирам, че е напълно възможно в Испания да живеят хора, неизпитващи подобен копнеж, или по-точно незнаещи, че го изпитват, които чувстват, действат, мислят и са полезни за ближните си; но ако се случи този копнеж да изчезне напълно у масата от нашия народ, Испания би престанала да съществува, и то не за да станат испанците част от друг, по-културен, по-богат и по-щастлив народ, присъединявайки се към неговата култура, богатство и щастие, нито за да навлязат в по-съвършено общество, надхвърлящо понятието за родина, а за да паднем като роби все едно на кого, на друг народ, готов да ни експлоатира и стъпче. Лошото тук е, че проклетите ковачи на определения, задушавайки утвърждаващото начало в *Животът е сън*, са запазили отрицанието в тази творба...

– Как тъй са го задушили? Тъкмо обратното. тъкмо майсторите на определенията искат да ни накарат всички да повярваме в свръхживота.

– Да, със силогизми, а това е най-добрият начин нещо да бъде покрито с мрак. А и трябваше да вървим по посочените от тях пътища, в редица, в маршов строй под ударите на барабана. Дори, още по-точно, трябваше не да вървим, а да ни водят. Защото вместо да дадат на народа фенер и да го оставят да го вземе в ръка и да тръгне да търси и да проправи сам, воден от верния си усет, пътя към вечността, те го натоварили на каруцата и го повели в тъмнината по непознати пътеки.

– Фенер..., каруца...

– И така той загубил способността на нозете си да ходи и на сетивата си да разпознава пътя и вече не умее да върви сам. От дълго бездействие закърнели залегналите дълбоко в него способности, благодарение на които би се приобщил към свръхсвета, а за да бъде доволен, му предлагат някаква негова сянка, логическо умопостроение на ковачите на определения. Така унищожили дори порива, глада за величие, и сега, безсилен да търси велики дела в бъдещето, той се задоволява да гризе костите на минали подвизи. А сетне разочарованието, безверието в собствените си сили. От всичко туй май че трябва да ни излекуват преводите на книгите, включени от издателство Алкан в Париж в «Библиотека за съвременна философия».

– Ей, човече, какво си се хванал за съвременната философия на Алкан!...

– Тя е тяхна философия..., не наша!

– Но там се говори за всичко...

– Да, дори за мистицизъм... и по този въпрос пишат лекари!

– Не само лекари.

– Все едно, че са такива.

– Мнозина смятаме, че изучаването на мистицизма попада в полето на патологията.

– Както и изучаването на разума, и на логиката, и на всичко останало. Днес, ако човек забележи, че друг има някой орган или функция, липсваща на него самия, незабавно ще обяви това за патологично!

– Въпреки всичко няма да отречеш заболяванията.

– Без съмнение, и дори има хора, на които, ако им извадят тумор, се вбесяват и негодуват, че им е отнето нещо тяхно, и не престават да повтарят: «Беше мой, мой и само мой; взеха ми насила нещо мое, мое и само мое.» Ето тук, в Испания, някои крещат до небесата, защото според тях са ни отнели нещо наше, наше и само наше; а в същото време, гледайки как ни лишават от самите нас, мълчат.

– Но това няма нищо общо с патологията.

– Кой знае! Всичко има общо с всичко. И ако се върнем при патологията, би имало общо, ако къртиците станат лекари, с изследването, което те биха направили върху едно любопитно заболяване – зрението.

– Вярвай ми, поговорката «виж, за да повярваш – като свети Тома» е напълно здравословна.

– В много отношения можем да кажем обратното – повярвай, за да видиш! Но това ще ни накара да проучим какво значи да вярваме, а в действителност и на практика става дума не точно за вярвания.

– При това положение, вече не разбирам...

– Не се и учудвам, затова ми се струва по-добре да оставим засега...

– Да, да оставим *отвъдноживотуването*.

– Наречи го както искаш. Все по-малко обръщам внимание на прозвищата и на хората, нуждаещи се от тях, за да приемат или отхвърлят нещо. Отвъдноживотуването, щом искаш, макар аз да не говорех толкова за живота в отвъдното, а за живота вътре.

– Говориш за прозвища, надсмиваш се над тях и се сърдиш, ако някой ги използва, а ти пръв ги измисляш и прилагаш.

– Да, но аз ги измислям, за да назова някой понятия или чувства, когато според мен не им подхожда никое от утвърдените наименования, или пък ако те предполагат връзки, застрашаващи чистотата и целостта на понятието, което се опитвам да утвърдя. А хората, които имаш предвид, щом забележат някое

непознато за тях учение или дух, веднага започват да търсят квадратчето в пригответената предварително схема, спестяваща им усилието да мислят къде да го поставят. Разликата е, че аз диря названия за понятията, а те се стремят да вместват понятията в названията, които имат на разположение; аз искам да си създам мой личен език и моя мисъл, а те искат да приспособят своето мислене към общоприетия вече език. Те разсъждават с думи.

– Всички разсъждаваме с думи.

– Но не чувстваме с думи.

– Във философията няма място за чувства.

– Най-сетне! Достигнахме до същността на въпроса. Та тъкмо чувството – това, което поради липса на по-подходящо наименование наричаме така, – чувството, включващо и предчувствието, изгражда всички философии и следва да изгради и нашата.

– Е, тогава тежко на философията!

– Но защо?

– Защото чувството не е средство за познание.

– Ако имах желание да си играя на антитези, да играя с идеите, бих ти напомнил, че и познанието не е средство за чувстване; ала кой ти е казал, че единствено познанието ни свързва с действителността? Кой ти е казал, че няма неща, които можем да чувстваме, без да ги познаваме?

– Струваме ми се, че ще навлезем в полето на мрака и ще се препъваме на всяка крачка.

– Да, затуй по-добре да го оставим. Нека говорим за нещо друго; за литературната дейност на Перес Галдос¹⁷, ако нямаш нищо против.

И двамата приятели заприказваха за литературното творчество на Перес Галдос.

Юни 1904 г.

КОЛКО ПРОСТАЩИНА!

– Е, с това не съм съгласен!

– И какво ме интересува мене или когото и да е, дали Вие сте съгласен с току-що казаното? Бъдете любезен да ми обясните! Нима не разбирате огромното нахалство и не по-малкото безсмислие на отрицателното мнение? Ако имате друга идея, която да противопоставите на моята, противопоставете я; ако го сторите находчиво, остроумно, на място, по нов и въздействащ начин, всички ще Ви поздравим, на първо място аз самият; но «не съм съгласен» или «това е глупост», или пък «каква нелепост!» – нима не виждате, драги господине, че проявявате само липса на всякакво възпитание на мисълта, липса на култура?

– Разбирам само – като ще отмина прекалената и не зная доколко искрена настървеност в нападите Ви, – разбирам само, господине, че няма нищо по-лесно от това да хвърляш наляво и надясно взаимоизключващи се мнения и да изненадваш непредпазливите с фойерверки от непривични и озадачаващи неща.

– Толкова лесно ли Ви се струва?

– Извънредно лесно.

– Ами правете го и Вие, драги, захванете се и Вие и ще видите сам, че не е толкова лесно, колкото Ви се струва. Захванете се да измисляте парадокси и ще измъдрите само глупости, сигурен съм; напънете се да говорите чудачества и ще изтърсите най-изтърканите общоизвестни изрази. Защото доказано е, че когато някой автор на безвкусици, смятани от него самия за много умни, започне да подскача, решен да говори или да пише нови и изненадващи неща, говори или пише много по-големи простотии от онези, които обикновено поднася на читателите или слушателите си.

– Но каква полза...?

– Каква полза ли? Ако бях милионер, щях да устроя голяма лаборатория и да наема на работа мъже и жени, надарени колкото с познания, толкова и с въображение, по възможност дори с повече въображение, само за да се посветят на разни невъобразими опити и на процеси, лишени от всякаква логика. Какво ли би излязло!

– Би било нещо като да се развива системно методът на случайността; да се предизвикват случайности. А при чистите идеи или философските възгледи, защо да не ги съчетаваме по всякакви начини, дори по най-странните и непредвидимите, в търсене на нови хрумвания? Великият Леонардо не е ли откривал своите фигури, следвайки капризните извивки на пукнатините по старите стени? Поетът не дири ли форми в облаците? Вярвайте ми, господине, ако в нашата Испания науката не напредва и не завладява умовете, то е, защото ни липсва въображение, единствено затова.

– Въображение? Липсвало ни въображение? Хайде, хайде, това вече е пълна безсмислица; да се твърди, че в Испания ни липсвало въображение, когато тъкмо то ни губва...

– Но трябва да знаем, уважаеми, какво Вие и подобните Вам наричате въображение. Въображението не е ли способността да се създават образи?

– Съгласен.

– Ами тогава, забелязвате ли тук някъде да се създават образи? Нима някога сте се сблъсквал със свежа, нова метафора, пазеща още следите от скорошния печат на създаването си? Тук вечно се повтарят едни и същи изрази, въртят се и се преповтарят все същите стари, мъгляви представи. Наричаме, или по-точно Вие наричате въображение най-безплодната и безочлива бърливост. Търся навсякъде, ала не мога да открия въпросното въображение.

– А в нашата стара литература, в класиката?

– О, колко прав е бил Монтеско, говорейки за *Дон Кихот*, като казва, че е единствената испанска книга, заслужаваща да бъде прочетена и разкриваща колко лоши са останалите! (1) Тези дни толкова ми бяха проглушили ушите със скитника *Гусман де Алфараче* на *Матео Алеман* (2), че подхванах отначало тази *Наблюдателница на човекия живот*, и се учудвам как има хора с достатъчно търпение, за да достигнат до края на такъв наниз от досадни и неспасяеми проповеди на най-просташка философия, изложени по възможно най-неясния и скучен начин. И посочвам тази книга само защото е последната от класическите ни творби, на които се опитам да отделя внимание, а като нея са и останалите. Нашата литература в цялост е направо непоносима; нашите класици са дърдорковци, пуснали в бъчва блудкава вода хапче от домашно приготвена философия с вкус на прокиснала леща. Винаги сме били и не зная докога ще продължаваме да бъдем народ с мислене некултурно по същност, изява и способности. А днес националната ни просташина се съгъства и вгорчава както никога. Няма смисъл да твърдим обратното, защото дори себе си не можем да излъжем, след като всички сме наясно с положението.

– Хайде, хайде, дайте да си приказваме сега страхотиите..., от тия, с които искате да ни плашите.

– Да плаша? Това пък какво е? Не, драги мой, не. Вие страдате от смешното убеждение, че прониквате в намеренията на околните, съдейки по своите собствени, а това е задача, непостижима за неподготвените умове, присъщи на всички вас. Да предполагате, че се опитвам да стресна някого, е толкова глупаво, както и да ме наречете кавгаджия. Напълно ясно е, че на човек ще му хрумне да упреква другите по този начин, когато не може да намери повод за упрек. Зная, че сте назадничав...

– Назадничав, аз?

– Да, да, назадничав! Вие!

– Какво ли няма да чуе човек!

– Човек трябва всичко да чуе. А Вие сте назадничав, макар да се представяте за революционер и да се подигравате с Господа, защото за Вас са неприкосновени граматиката и доброто име на този или онзи кавалер, написал през XVII век една или друга комедия. Вие сте от хората на добрия тон и всякакви глупости от подобен род. Казвате, че трябва да се смеем на Светата Троица, ала не можете да допуснете да изневерим на Лопе де Вега или някой друг многоуважаван господин от неговата порода. И винаги, все едно за какво става дума, Вие започвате с глупашката си песен дали е било добре или зле поднесено. Вие и подобните Ви криете само безсилие и страх и трябва да бъдете унищожени по всякакъв начин. Вие сте жрец на простацината.

Ето, момчета, нашият враг: простацината. Правете усилия да изкажете най-личните неща, които ви хрумват; ровете и търсете най-потайните кътчета на вашите духове; преследвайте с противоречия, с измислици, със странности, без никакво уважение всички тия престарели в душите си хора. Подлудете това общество, обременено от простацината. Нека най-после рухне от собствената си малодушна немощ.

Нищо не може да замести една литания – има неща, които могат да съдържат само повторения. Какво друго ще каже влюбеният на своята любима, освен да я хване за ръката, да пие с очи наладата от нейните очи и да повтаря десетки, стотици, хиляди пъти, като вълните на морето от любов, неизменното живот мой, живот мой, живот мой! Не, нищо не може да се сравнява с литанията; нищо не може да се сравнява с повторението. Убеждаваме се в нещо, колкото по-често го чуваме. Затуй можем само да заклеим хората, виновни за дишаната от нас духовна атмосфера, с една-единствена дума: простаци, простаци, простаци!

«Колко е подготвен! Колко много се е трудил!» Да, да трупата измислици, лишени от дух, които никога не безпокоят и не смущават ничие храносмилане, стари приказки, които дори не докосват сърцевината на чувствата, стари писания, които не ни карат да мечтаем отвъд живота и смъртта. Тези неща за вас нямат стойност, освен когато ви ги говори страничен човек. Ако сега някой започне да споделя своите терзания и копнежи, ще си помислите: «Защо ли не умре и не почака друг да ги опише на нашите праправнуци?»

Няма защо да обръщаме внимание, ако Хуан Перес или Педро Лопес дойдат да ни приказват кои са били и какви са били Кеведо (3) или Грасиан (4); нас трябва да ни интересува само кой е и какъв е Хуан Перес или Педро Лопес. Нека всеки се осъществи сам по себе си и ни заяви какъв според него е той самият. Ако човекът, смятан от вас за най-незначителния, най-безцветния и най-скучния, има смелостта и дързостта да разреде гърдите си и, изваждайки на показ собственото си пулсиращо сърце, да ни каже: «Ето, това съм аз!»

ще видим колко значителен, ярък и неповторим е той. За мен имаш значение ти самият, читателю мой, а не твоите познания. Идеите за мен нямат стойност, ценен е само човекът.

О, какъв мъдрец! С какво право тия глупаци замерят с подобен прякор доблестния човек, никога не просил никаква възхвала по милост, носещ в гърдите си сърце? Кой е казал, че е мъдрец човекът, говорил неща, които те навярно не са чували по-рано? Какво означава да си мъдрец? Тук, в Испания, то означава редица лоши неща и почти нито едно добро.

Мислител! Защо трябва да наричат някого мислител хората, неизмислили никога нищо със собствения си мозък? Какво означава мислител? Нима не разбират, че да обявят някого за професионален мислител или нещо подобно е подло оскърбление?

Колко е своеобразен! Още една глупост! Всички сме своеобразни, а когато нарекат някого олицетворение на своеобразието, с положителност искат да го оскърбят, бъдете уверени. Своеобразни можем да бъдем всички, защото всички сме своеобразни вътре в себе си, а за да се проявим като такива, е достатъчно да говорим винаги каквото мислим и вярваме, да не подменяме собствените си мисли и да попълним с лекота онова, което трябва да премълчим, защото няма време, нито начин да кажем всичко. Искреността не се състои в посочването на собствени имена, нито в преките лични нападки срещу едно или друго, нито в описването на едно или друго събитие.

Не, нито мъдрец, нито мислител, нито своеобразен човек; нито тези, нито други подобни прякори. Никакви определения; нищо, освен свещено мълчание. Слушай и мълчи!

Понякога съм искал — дано Бог не ме накаже за това, — да оглушея и да ослепея, но да получа глас, мощен като гръмотевица, способен да проехти над глъчката на най-разбунената тълпа, и да говоря, да говоря, да говоря, спокойно и високо, дума след ума, с господарска увереност, и казаното от мен да се отронва от устата ми сред писъците на множеството, докато ме обгръща и предпазва свещено мълчание.

* * *

Мина време; събеседникът ми, предизвикал моето избухване, си замина; вътре в мен сякаш се възцари най-голямо спокойствие, ала сега — накъде?

Сега? Колкото повече размислям, по-гъста, мрачна и непоносима ми се струва сега околната просташина. Неотдавна се върнах от пътуване до столицата и в ушите ми още звучат вечните простотии — вечно едни и същи! Поне да бяха различни!... Всяко пътуване носи ново разочарование. Очаквам да чуя нови безвкусици, нови модни изрази или някоя непозната още глупост, ала неизменно се сблъсквам с все същите псета, украсени с все същите нашийници, надаващи все същия лай. Надниквам и едва открехнал леката стъклен врата, чувам все същия наставнически глас, занареждал все същите неща, изтъркани и празнословни като първия път, когато ги е произнесъл.

И какво правят тия хора? О, зная, те са освиркали едно от светилата; но това не е достатъчно. Трябва да заглушим гласовете на всичките. Да дойдат на

тяхно място други. Други, други, достатъчно е да са други, няма значение дали ще бъдат по-добри или по-лоши; нека са други, това стига. Други, макар да ни казват същите неща; поне ще ги изричат други. Щат не щат, все ще внесат поне някаква лека нова нотка.

Простащината има демографски корени; тя е резултат от движението на населението. Хората никому не обръщат внимание, докато не е изгубил своя собствен глас, докато не е захвърлил самобитността си в храсталците край пътя, докато не е станал един от многото. Може да се твърди, че когато писателят, човекът на перото, науката или изкуството достигне висините на славата, той отдавна е прехвърлил върха на своите способности и стойност. Генералният щаб на нашата интелигенция – все някак трябва да я наречем, за да стане ясно за какво е думата, – се набира от хора на четиридесет, дори на петдесет или шестдесет години, стари по-скоро по сърце, отколкото по възраст. А за да достигне човек до генералния щаб, трябва да се е приспособил към господстващия вкус; с други думи, трябва да се е отрекъл от себе си и да е научил наниз глупости, подтискайки своя дух, за да приспи лишените от такъв, разказвайки им празни приказки – какъв бил един, и друг, и трети, или какво разправяли в Лапландия, или какво ставало на планетата Уран. Това, което се нарича преуспяване, е равно на провал; това, което се нарича победа, означава да бъдеш победен.

Горкият човек! Толкова се борил, изпълнен с плам и самочувствие; излязъл на полесражението с ръка на сърцето, сгряно от надеждата; появил се на арената с песен на уста; представил се като поет. А хората му рекли: «Ей, ти, какво ни интересуваш ти?» И тогава бедният, който мечтаел за слава, усетил болката дълбоко в себе си, и се затворил в стаята, и започнал да гризе стари книги, и тази несмилаема храна задушила съкровенията му чувства, а сетне се върнал, разказвайки на старците стари неща по стария начин и те го допуснали сред тях. Дотук ли – кажи честно, без измама, – дотук ли мечтаеше да достигнеш? От поет да станеш критик? Какво ужасно падение! Нима вътре в теб не живееше поетът? Да, но го смазаха. Сегашните диваци се дразнят от поезията.

А виждате ли онзи, другия? Рядко ме завладява тъга, каквато изпитвам при раздяла с него, всеки път, когато в столицата се отбия за миг на разговор в неговия затвор, където тъжно лелее спомените си от младините на поет – там, поробен, принуден от всекидневните задължения да мисли под наем, да приветства или отхвърля чужди нему неща, да ниже простотии според вкуса на публиката. А беше писал поезия, поезия недодялана, неумела, несръчна, ала все пак поезия. Днес той се е отрекъл от песните на своята пролет. Той е още една жертва на царящата простащина. Гази сред полето от суха и спечена леща – той, който в душата си носеше лиризма на зелените планини, обвеяни от морския вятър. Какво му остава?

И същото е с втори, и с трети, и с четвърти.

Трябва да се борим за освобождението на всички тях, а за да го постигнем, пред нас има един-единствен път: всеки да се бори за своето собствено освобождение. Да бъдеш свободен е да бъдеш допуснат в собствената си пълнота, та хората да се интересуват не от нашите неща, а от нас самите. Да се освободиш, да станеш свободен, означава нашите братя да признаят, че ние струваме повече от всички техни и наши идеи, че всеки човек струва повече от цялата Вселена.

Приятелят, комуто чета написаните редове, добър мой приятел, се мръщи и, за да ме разсее от горчивината, ми казва: «Защо не отпечаташ твоите *Спомени от основното и средното училище**, те са толкова свежи, забавни, разбираеми?» А аз му отговарям: «Тъкмо затова».

Преди вече доста време, през 1893, в Билбао, поместиха в нещо като алманах един мой текст, озаглавен *Спортна среща*. Хареса се, защото вътре в него няма нищо, защото е чисто литературно упражнение и значи е напълно безмислен, защото го изтъках от дребните наблюдения, достъпни за всекиго, събирани ден след ден по игрищата, защото не безпокои и не внушава никакви мисли, защото е направо куха работа; въпреки всичко го препечатаха няколко пъти. Последният в една моя книжка, озаглавена *От моя край*. А неотдавна един закостенял тип, заклет жрец на простацината, хвалеше въпросната работица, заедно с някои други, също така повърхностни и малодушни; единствената му цел беше да ми натрие мълчаливо носа заради нещата, в които съм успял да вложа някаква поезия. Вярно е, че го правеше със заекване, защото главата му беше и винаги е била задръстена; но в такива случаи говори сърцето и има възхвали, подобни на удар с кинжал, нанесен предателски на вратата на някоя кръчма.

Години по-късно, през 1901, отидох в Билбао, моя роден град, и произнесох на едно литературно четене слово, станало по-късно известно. Беше, както се изразяват глупациите, обикновено мероприятие, но за самото слово би могло доста да се каже. Постарах се да вложа в него поезия; но тя беше задушена не толкова от негодуванието, а от приветствията на слушателите; за поезията почти никой не ми спомена, всички говореха само за онуй от моите думи, което би могло да се нарече политика. Хората, отзоваващи се пред мен за речта ми, не са запознати с нея. А щедрите възхвали по повод споменатото мероприятие са в основата си отблъскващи, кошмарно отблъскващи. Хората не ме хвалят за тъй наречения патриотизъм; не и затуй, че съм назовал трезво и спокойно истината; не – въодушевява ги, че един народ, моят баскски народ, ненавиждан от тях, се е оказал уязвен в живеца на своите чувства. Без да искам, станах проводник на техните низки страсти. Изразих това, което според мен беше и е истина, и го казах от обич към своите земляци, но ми ръкопляскаха от неприязън към тях.

Не искам повече да правя жертви пред царяцата наоколо простацина; не желая да доставям удовлетворение на нищите духом; не мога... «Та той – ще ме прекъсне навярно някой читател, – този човек говори само за себе си!» Точно тъй е; това трябва да правим всички и така ще сложим край на безогледния разяждащ ни егоизъм. Когато се срещнем по пътищата на живота, сподели с мен твоите мисли, а аз ще споделя с теб своите.

«Но, за Бога – ми казваше някой, – ако можете да пишете за други неща и по друг начин, защо пишете за тези така?» Все по същата причина – защото не искам простациите да ме наричат мъдрец. Първото, което е нужно, за да има полза от писането, е да не храниш никакво уважение към читателя, той не го заслужава. Защото читателят, този, когото наричаме читател, *добронамереният читател, благоразумният читател*, който е само читател, който си води

* По-късно, през 1908, ги издадох под заглавие *Спомени от детството и юношеството*. – Б.а.

бележки по полетата, читателят Х – от него няма защо да се интересуваме.

Аз не пиша за читатели, а за хора; и ако човекът в тебе, читателю на тези редове, ако човекът не се интересува от тях, цялото твое благоразумие изобщо не ме интересува. Ако ме четеш, за да научиш нещо, си тръгнал по лош път.

Ако желаеш, читателю Х, да намериш свързани, ясни, разбираеми и логично подредени мисли с начало, среда и край, целящи да те научат на нещо, търси ги, където искаш, само не тук, защото в нашата просташка среда мъдреци и учени имаме в излишък; в такъв излишък, че чак те догнусава. Ще намериш книги, списания и вестници, обясняващи какво се прави, какво се говори и какво се мисли по света; мен ме интересува единствено какво правиш, казваш или мислиш самият ти – каквато и да е неговата стойност, то винаги ще струва повече, отколкото сам можеш да си представиш. Няма защо да се интересуваши от туй, което аз знам, както и мен няма защо да ме интересува онова, което ти знаеш. Ти си лекар? Юрист? Химик? Математик? Ако те срещна по пътя си, няма да те питам за нищо от патологията, или правото, или химията, или математиката, ала ако мога, ще забия в тялото ти нажежена игла, за да чуя твоя стон, за да стана свидетел на твоя плач; ако разбере, че току-що си изгубил двадесетгодишния си син, едва завършил училище, когато тъкмо си започнал да се оглеждаш в образа му, ще ти говоря само за него и ще бъркам в раната ти, за да ми предадеш твоето страдание и двамата да разделим една и съща болка. Интересуваш ме ти, самият ти като личност, биха ме интересували, ако ги познавах, твоите болки и твоите радости, твоите грижи и твоето отчаяние; но идеите, натрупани в главата ти – запази си ги, ако ти вършат някаква работа, мен за тях не ме е грижа нито много, нито малко, а и въобще нямам никакво желание да ги узная.

Цялата задушаваша просташина около нас се дължи именно на тази причина, на факта, че не ни интересуват хората, че никой не се интересува от ближния. В нашата нещастна страна, нелепо обявила се за разядена от лични интереси, никой не се интересува от личностите. Забелязваме едного или другиго, ако от него зависи някое назначение или ако ни забавлява; ала изобщо не го познаваме.

Последователите на някого, поели уж доброволно по неговия път, презират своя избраник; застаналите под някое знаме изпитват най-дълбоко пренебрежение към своите предводители. Името на един или друг човек служи като знак, привличащ вниманието, но самия човек никой за нищо не цени. Той умира, погребват го и хората, ласкали го и възхвалявали най-много приживе, след смъртта му го споменават само по задължение.

Не питаме какъв е човекът, а какви са възгледите му.

Идва при нас някой нещастник, копнеещ да излее мъките си, да намери кой да го изслуша, да предизвика сълзи с разказа си, но едва започнал да споделя своите несполуки и нещастия, ние го прекъсваме: «Добре де, ето тук тази монета, сега ме оставете на мира!» И нерядко му даваме монетата, само за да не слушаме разказа, само за да не го гледаме; даваме му монетата, за да мълчи. И беднякът си тръгва, без да ни благодари за дарението, защото то не е милостиня. И добре прави, че не благодари, та ние сме го ограбили.

Кой тук може да почувства напълно могъщата поетическа сила в стиховете на великия лирик Есхил, когато в драмата *Прикованият Прометей* героят пита: Струва ли си да оплакваме нещастията, ако така извикваме сълзи в очите на тия, които ни слушат? (5) Никой тук не долавя целия лиризъм или поезия – едното е равностойно на другото – на тези стихове и на другите, от хора на същата трагедия: За страдащите е сладко да знаят предварително точно кол-

ко им остава да страдат (6). Но тук, не; у нас никой не иска да слуша за човешки страдания.

Нарекох Есхил лирик и той наистина е такъв, и театърът му днес не се поддава на поставяне. А фактът, че в областта на театъра, както казват, нашата литература надвишавала другите европейски литератури, може да се окаже само още едно доказателство за по-ниското равнище на съвкупното ни литературно творчество в сравнение с останалите. Да превъзхождаш околните в определени неща много често означава, че като цяло стоиш по-долу от тях. Може би нашите таланти са се изявили като драматурзи поради невъзможност да се изявят като лирически поети; може би са поставяли в устата на измислените герои онова, което не са посмели да кажат сами, изопачавайки и разваляйки го по този начин; може би са задушили в размитата и неопределена общност личното и неповторимото, скрито навярно вътре в тях. Истина е, че в нашия театър има лирически елементи; но колко беден е лиризмът му, Боже мой, колко нелирически е този лиризм! Това преобладаване на театъра – жанра, поставен на разположение на грубата, ненаситна тълпа, – не е ли още една проява на проклетия инквизиторски дух на нашия народ, заел се да задуши всяка личност, изпъкнала над другите?

Лириката, истинската лирика, съкровена и сърдечна, загива, преди да се роди в тази задушна среда, сковаваща мигновено всичко, покълнало от сърцевината на духа. Испанецът започва да пише не за да разкрие сърцето си, а за да го прикрие, и дори да не е започнал с такива намерения, в края на краищата неизменно стига дотам – пише не за да се разкрие, а за да се прикрие. Свян, зле разбран свян, безкрайно вреден свян ни опустошава. Това не е свян, почиращ върху самоуважението и дълбокото чувство за собствено достойнство; това е страх от чуждите подигравки, или още по-лошо, от неразбирането и презрението.

Утвърждаването тук е външно, то е само привидно; то е утвърждаване на хора, даващи не своето, а взетото с измама и хитрост; на хора, имащи на лицето си очи, за да виждат, ала не и сърце в гърдите, за да чувстват. Един писател, неспособен да почувства пейзажа и природата, възхити мнозина със своите описания на пейзажа и сцени от селския живот.

Веднъж се разхождах из хубава горичка край брега на една река с току-що споменатия писател, впрочем много нашумял, и неочаквано, показвайки умората си, той ме подкани да седнем. «Зная – ми рече, – че Вие сте от скитнишка порода, аз пък съм от заседналите.» Разговорът се завъртя около тази тема и, без да скривам своята изненада, че човек, посветил голяма част от литературната си дейност да възпява природата и живота на открито, няма склонност към ходенето, му отпразних направо, без заобикалки въпроса: «Но, кажете, не обичате ли природата?» Във внезапен изблик на искреност той ми отговори: «О, не, не я обичам кой знае колко.» Отвърнах: «Така си и знаех.» А когато ме запита учуден как или откъде съм узнал нещо, смятано от него за тайна, му отвърнах: «От Вашите собствени книги.» И наистина е тъй: от книгите му, получили толкова похвали заради природните описания, именно от книгите му бях разбрал, че не обича природата.

Тоя я виждаше, ала не я усещаше; надарените му зеници пазеха спомена за видяното и след като затвореше очи; но сърцето му не се интересуваше от него. Ако изпитваше интерес; ако беше достигнал до лиризма на гледката; ако пейзажите бяха станали неотделима част от съзнанието му, ако беше превърнал изгрева в щастие или залеза в сърдечна тъга, тогава неговите природни картини нямаше да са по вкуса на околната простацина. Подобно взаимно проник-

ване на духа с природата ни води към най-дълбоки възприятия, преди всичко музикални, докато стилът и средствата на писателя, за когото говоря, са всичко друго, само не и музикални. Имам предвид вътрешната музика, ритъма на мисълта, а не повече или по-малко мелодичната звучност на езика. Той е засанал пред планината, видял я е, запомнил е видяното, прибрал се е вкъщи и го е описал с рядка техническа сръчност; ала планината никога не е завладявала сърцето му; планината никога не е пяла вътре в него, нито пък пее от страниците на книгите му.

Природата, описана в тях, е мъртва природа. Четейки описанието на някой дъб, чертожникът може да вземе молива и да го възпроизведе в рисунка, но къде е душата на дъба? Там няма душа.

И ето тайната на успеха му. Неговият дъб няма душа, а нашите читатели не искат да им се разкриват души, нито на дъбовете, нито на хората. Душите им пречат и досаждат. Всеки читател смята, че неговата му стига; и тъй като обикновено тя е скована или робска, помислете сами какво става.

Ако онзи човек, човекът, скрит вътре в писателя, би строшил обвивката на сковащите го вековни наслоения и би достигнал с душата си душата на дъба и тя би му проговорила, вместо да стои пред него няма и куха, и ако сетне той, писателят, би ни разказал какво му е казало дървото, биха ли го приели така възторжено обичайните му почитатели, хора, чиято душа е също скована под черупка от вековни наслоения? Защото говорещото дърво е нещо смуцаващо и обезпокояващо за въпросните нещастници, уплашени да не се изгубят, ако изгасне мъждукащият светилник, наследен от бащи и деди; те са неспособни да намерят пътя в тъмнината по гласовете на дърветата, и на скалите, и на звездите, и на самия път. А ако прочетат тия редове, ще си помислят: «Какво ли иска да каже авторът?» Да каже? Ако е за казване, нищо.

Погледнете сега онзи, другия талант. Измислените образи, населяващи страниците на книгите му, се броят на дузини и всеки си има някакъв свой белег, свои думи, свой начин на изразяване, своя осанка; но чули ли сте някого от тези герои да плаче насаме, да плаче истински, не на ужким за пред хората? Поне едно от тия стотици имена крие ли душа, която да почувствате редом с вас в момент на горчивина или на радост във вашия живот? Не, там почти никога няма лирика; тези герои са създадени с очите и ушите, не със сърцето. Сигурен съм, че техният създател, талантът, когото имам предвид, не е плакал, когато е трябвало да умъртви някое от своите създания, не се е натъжил с неговите тъги, нито се е радвал с неговите радости. И тъкмо затуй е пуснал своите чучела за забава на околната простация. Ако ги беше омесил със сълзи, капещи от сърцето му, хората, долавяйки присъствието му в неговите творения, биха възкликнали: «Не мога да понасям този човек!»

Какво очаквате от масата, смятаща, че се пише, за да се изложи една или друга теория, да се докаже една или друга теза? Назиданието, най-ужасно и отблъскващо назидание, е прояло вътрешността на нашата литература. На всяка крачка някой кръгъл глупак ще ви пресрещне с книга или с лист хартия в ръце и ще зададе безсмисления си въпрос: «Какво ли е искал да докаже авторът тук?» Или пък ще изплюе насреща ви скудоумното: «Не съм съгласен с това!»

– Да, да – ми говореше, – не е лошо, силно е, изразително е, не оставя духа безразличен, но какво иска да каже? Какви са тия неща?

– Не отбелязахте ли сам, че вълнува духа Ви? Не признавате ли, че е силно?

– О, да.

– Ами това е достатъчно. Когато мен някой ме вълнува, или ме разтърсва, или ме дразни, или поне ме ядосва, аз съм благодарен и не очаквам повече.

– Но понякога този човек сякаш не иска нищо друго, освен да те извади от кожата ти, да те дразни.

– Дразнил ли Ви е някога?

– О, да.

– Достатъчно е. По-голямата част от прочетените неща дори не ни дразнят. Когато взема пред очите си напечатан лист, то не е, за да търся там потвърждение на собствените си възгледи, нито пък за да ме убеждава авторът във възгледите, изложени от него, и изобщо, строго погледнато, не търся възгледи, а чувства и внушения. Не е важно дали написаното съвпада или не с моите идеи, с наричаните, може би неправилно, мои идеи. За да мисля, както си мисля, аз съм си достатъчен; сам по себе си се чувствам в достатъчна степен аз, самият аз. А когато се опитам да се отдалеча от себе си, то е, за да подиря нещо, различаващо се в най-голяма степен от мен. Какво значение има дали сме съгласни или не в идеите? Не идеите свързват хората, а и не трябва да е тъй; мразя и демокрацията. Когато някой ми изложи идеите си – това, което нарича свои идеи, – страстно, въодушевено, неударимо, надменно или презрително, вземам от страстта, от въодушевлението, от устрема, от надменността или презрението му само годното за употреба и му оставям идеите. Да прави с тях каквото иска. Аз всеки ден ги ценя все по-малко и всеки ден се убеждавам все повече, че идеите, както и парите, стават толкова по-скъпи, колкото повече ги презираме. Добрият просяк трябва да благодари не за монетата, която му дават, а за любовта, с която му я дават или за раздражението, ако е успял да досади на някого, който му я е дал, за да се отърве от него, та да престане да му пречи.

Разбира се, не можах да го убедя, защото малцина надминават по липса на култура въпросния мой събеседник, неспособен да направи крачка, без да се опира на логиката. Той е от умниците, готови на всяка дума да ви излязат насреща с възражението, че това или онова е много чудно, или неестествено, или неразбираемо, или непривично; нещастникът сам той е неестествен с плоския си дух.

Дълбоко в себе си, като почти всички простаци, той е изпользвач. Крещи до насита, че този или онзи предлагал чудачества, и противоречия, и непривични неща; но при първа възможност се възползва от тях, притъпява ги малко и си мълчи, мошеникът, за истинския произход на това, което обявява за свое. Простакът владее майсторски въпросния удар – кражбата с опит за убийство. Бих могъл да говоря с най-големи подробности по въпроса и ще дойде време и за това. Простакът, когато граби, се опитва и да убие ограбения.

Но това става, ако може да го стори коварно, предателски. За нашия народ от просяци кражбата е допълнение към националната ни същност. А сетне разбойникът, за да направи кражбата си приемлива, ще ви заяви: «Който от крадец открадне, нему и Господ прощава», с други думи, сякаш казва: тая монета не беше негова, той на свой ред е трябвало да я открадне от другото, кой знае от кого; това е монета от един долар, или от пет франка, или от пет лири, или от няколко марки или шилинги, всички преправени; не е възможно аз, принадлежащият като него към същия народ, израснал сред същия народ, да не мога да открия вътре в себе си злато, за да ги изсека, а той да го е намерил. И ако нещастникът или смахнатият, произнесъл тия думи, не може да достигне до златото у себе си, то не е, защото го няма, а защото не се осмелява да го търси или защото не го оставят да го стори; ако го търсеше, би го открил и би се свършило с неговото нещастие или с неговата смахнатост.

Много е удобно да се крещи подло: това е превод!; трудното е да предста-

виш оригинала и да кажеш: ето го, тук е! Преди всичко, превеждат се идеи, но не и страсти или безпокойства, не се превеждат тонове.

Стига за днес. Нямам намерение да те водя, читателю Х, до нравствените низини на простацината, защото подобни пътувания изпълват човека с тъга, че се е родил човек, изпълват го със срам, че е човек. И тъй, стига, и всички на борба, и ти, и аз. На борба за отвоюването на личността, на борба за нашата собствена свобода – най-добрият начин да се борим за свободата на другите. Ако ти, човече, който ме четеш, успееш да събудиш интереса ми към тебе, какво повече бих могъл да искам? Така бих успял да събудя твоя интерес към мене и двамата ще бъдем свободни, взаимно свободни, ще бъдем свободни в името на общия, споделен интерес. Но ако ме четеш просто като читател, като читател Х, за да убиеш времето, или защото нямаш нищо по-добро да правиш, или за да се забавляваш с неща, изглеждащи – мнозина са ми казвали, че така им изглеждат – особени, тогава, трябва да ти кажа направо, не мога да изпитвам към теб никакво уважение или почит. Човекът, определящ като особени или непривични нещата, които понякога имам обичая да казвам, той... – друг път ще ти обясня какъв е той. Макар че, направо казано, той е тъкмо това – безименен, обикновен Х.

А сега ще чета Дон Кихот, но на английски, за да видя в него неща, останали на испански замъглени и прикрити от езика. Печели преводът.

Май 1905 г.

НАУКОМАНИЯТА

Залезът на философите от добилия вече известност италиански писател Дж. Папини (1) е сред книгите, чиито прочит е изключително приятен, изпълнен с внушения и същевременно крайно поучителен. В творбата увлекателният, изразителен изказ се съчетава с проницателната точност на мисълта. Както самият автор отбелязва в предговора ѝ, тя е «наситена с чувства, а значи и с несправедливост; тя е книга неравна, пристрастна, безскрупулна, напориста, противоречива, непочтителна – като всички, писани от хора, способни да обичат и да мразят, без да се срамуват нито от обичта, нито от омразата си». Не се плашете от думите на автора за собственото му произведение и не се отвръщайте от него; ако ви попадне, прочетете го – уверявам ви, ще ми бъдете благодарни за съвета.

Книгата на Папини е съставена от шест страстни, ала добре премислени нападки срещу шестима философи, чиито имена запълват изцяло миналия век: Кант, Хегел, Шопенхауер, Конт (2), Спенсър и Ницше. Следва кратък послеслов, в който авторът изоставя напълно философията.

Една от нападките, както казах, е насочена срещу Конт и в нея, след като ни разкрива какъв е бил Великият Първосвещеник на религията на човечеството, с неговата чисто богословска, а съвсем не позитивистка вяра в силата на Науката, авторът пише следните редове: «Мистицизмът му на влюбен математик не е могъл да привлече тълпите, нито дори образованите слоеве, възприемащи по-лесно влиянието на окултистките и теософските братства, а църквата му, макар храмът ѝ да се намира в Париж и да има някои разклонения в Анг-

лия и в Южна Америка, не може да се нарече нито войнстваща, нито всепобеждаваща.»

Завявявам, че в Южна Америка познавам само един убеден контианец, пламенен последовател на религията на Учителя. Въпросният почтен чилийски гражданин от време на време ми изпраща писма, изпълнени с топли чувства и с човеколюбива преданост, а също и по някоя страничка, за да ме спечели, като с всичко това се мъчи да ме привлече към Религията на Човечеството. И за да ме подтикне да се реша, понякога се позовава на принадлежността ми към баските, макар че не мога да проумея какво общо има едното с другото.

Освен този наивен и пламенен чилийски мисионер, известно ми е едно позитивистко, сиреч контианско списание, издавано в Мексико от дон Агустин Арагон (3) под заглавие *Ред и Напредък*, чиято периодичност е съобразена с календара на Конт. (Пред мен е един брой и на него пише: «10 Федерико 118 – 5 ноември 1906.»)

Изключвайки посочените два примера, не познавам други съществени прояви на контианството в испаноамериканските страни и непреките ми сведения съвпадат с тези на Папини. Наистина, чувал съм, че контианството било много нащумяло в Южна Америка, много повече, отколкото в Испания, където всъщност никога не е намирало отклик. Известни сведения за влиянието на теориите на Конт върху тамошните интелектуалци получих и от един приятел в Колумбия.

Тази относителна слава на Конт несъмнено е свързана с уважението и възхищението, отдавани и по нашия край – естествено, от малцината, проявяващи тук и навсякъде интерес към подобни неща, – на друг тъй наречен философ, когото Папини също не оставя на мира, наричайки го «безработен механик» – Хърбърт Спенсър. А пък авторът на безсмислената книга *Чилийската раса* – творба на чилиец, предназначена за чилийци, – нарича Спенсър «Преславния Философ» – и двете с главни букви, – като твърди, че ние, испанците и италианците, по природа сме неспособни да разберем Спенсър и затуй думите на италианеца Папини и на моя милост, испанеца, против него нямали никаква стойност. За щастие ние не сме изключение, и италианците и испанците не сме единствените, които не съзираме преславното във философията на «безработния механик». Не испанец и не италианец, а американец – много авторитетният професор от Харвард Уилям Джеймс, може би най-проникновеният съвременен психолог, добре е раздрусал споменатия «Преславен Философ»... Същото е сторил на времето си и Стюарт Мил, много повече философ и много по-преславен от него.

Каквото и да си мисли авторът на *Чилийската раса*, никой средно образован испанец или италианец няма да се стресе или учуди, че почти целият първи том от някой труд по психология е посветен на анатомическо описание и на физиологията на нервната система у човека; има дори един простосмъртен испанец, неспособен да разбере «Преславния Философ», но отбелязал несъмнен напредък в психологията със своите открития върху хистологията на нервната система (4).

Откъсът от писанието на новоизлюпения чилийски автор, предназначено, според собственото му признание, единствено за неговите сънародници, е чисто и просто карикатура на определен вид душевна нагласа, често срещана навсякъде, но особено у младите народи, носители на зараждаща се или привнесена отвън прилепчива култура, а именно наукоманията, сляпата вяра в науката.

Наричам тази вяра сляпа, защото тя е толкова по-силна, колкото по-ограничена е науката, станала достояние на хората, които се кълнат в нея.

Наукоманията е болест и срещу нея не са застраховани дори и хората на истинската наука, особено ако е тясно специализирана; ала тя най-силно засяга мисловната мезокрация, средната класа на културата, буржоазията на мисловността. Тя е много често срещана у лекари и инженери, лишени от всякаква философска подготовка. Проявява се в разни форми, от обожествяването на локомотива или телеграфа, до превъзрасянето на Фламарионовата астрономия. Блажените простосмъртни, обаяни от магията на тази болест, не познават съмнението или отчаянието. Те са безметежно щастливи, също като онези, които са направили от свободомислието своя професия.

Освен че е безполезно да се опитваме да ги разубеждаваме, не зная дали е редно да лишаваме ближния от една или друга сладка илюзия, даряваща му утеха в нещастията, че се е родил. А и той винаги има готово заклинание, за да се предпази от нашите сатанински домогвания: нарича ни «мистици», или «богослови», или «парадоксалници», или най-сетне «невежи», та така да ни слиса. Друг път той изпитва дълбоко съчувствие към нас, задето сме неспособни да удряме чело о пода пред науката. Много пъти съм бил обект на такова съчувствие и на свой ред съм страдал, че не мога да отвърна със справедливо състрадание към оня, който ми го дарява. Разбира се, думата не е точно състрадание.

Благородният унитарист (5) Уилям Елтъри Чанинг (6) в една от своите проповеди, по повод на неоспоримата истина, че във Франция и Испания да се противопоставяш на католицизма означава да си атеист, твърди: «Неверните и нелепи учения, веднъж изказани, имат естествена склонност да пораждат недоверие у възприемащите ги без размисъл.» И добавя, че «никой не е тъй неподатлив на вярата, както хората, вярвали първоначално твърде много». Същото е с наукоманията.

Огюст Конт, както Папини е прозрял много точно, имал душа на богослов и позитивизъм му в основата си е от възможно най-богословското естество. Вярата му в науката е богословска, догматична вяра и няма нищо общо с позитивизма. Също толкова богословски и непозитивистичен е позитивизмът на следовниците му.

И когато тия хора, вярващи твърде много в науката, дори не толкова в самата нея – в подобна вяра не би имало нищо лошо, – а в едва ли не абсолютната стойност на своите стремежи и в твърдението, че науката осигурявала човешкия напредък – още един фетиш, – а напредъкът гарантирал човешкото щастие; та когато въпросните люде слязат на земята и изгубят безразсъдната си вяра в тази наука, която познават наполовина или изобщо не познават, те се изгълват с непреодолимо презрение към истинската, пълноценната наука.

Папини казва, че можем да открием най-добрите ученици на Конт в романите на големия французин Гюстав Флобер – това са господата Оме (7), както и Бувар и Пекюше (8). Несъмнено двамата безсмъртни другари, както и чудесният аптекар от *Мадам Бовари*, са трима от най-типичните представители на наукоманията; ала има и още един, също литературен герой, и той не им остава дължен – доктор Паскал (9) на Зола. С тази разлика, че героите на Флобер са съзнателно изградени карикатури, понеже духовният им баща бил личност с голямо проникновение, способен да оцени съвсем ясно стойността на науката, самият той истински човек на науката, докато героят на Зола е неосъзнавана карикатура, сякаш излязла от мозъка на човек, заболял от наукомания, поради недостатъчното количество и лошото качество на научните си познания,

както и поради жалката същност и празнотата на своята философия. Научните напъни на Зола днес са също толкова, а дори и още по-смешни от философските напъни на Виктор Юго. Здравите, смислени и разумни теории на Клод Бернар – човек на науката, незасегнат или засегнат много малко от наукоманията, еднакво надарен с предпазливост и с въображение, били преобразувани от опростителския и грубоват мозък на Зола в крайно любопитни и невероятни хрумвания, също както здравите, разумни и смислени теории на човек като Дарвин, разсъдлив носител на неоспорима наука, се превърнали в бабини деветини.

Господата Оме, Бувар, Пекюше и доктор Паскал са направо забавни. Те дори не подозират, че може да съществува друг свят, освен техния собствен, в който живеят и умират. А дори и да подозират, смятат, че той е въображаем, свят на илюзии, на миражи, дори и на придиричиви измислици.

Към това следва да прибавим безочливото самочувствие на мисловната демокрация. Сигурен съм, че не един мой читател се възмуцава вътре в себе си, а може би и пред околните, от според него непочтителния начин, по който говорят за Спенсър, Зола и Виктор Юго. Навярно си е казал: «Такива господа, чиято единствена цел е да изгъбнат, опитващи се навярно да ни изненадат и да ни смаят, обикновено се отнасят със зле прикрито презрение към хората, утвърдени и признати от своите съвременници, а в замяна привеждат с възхвала имената на шепка едва ли не напълно непознати личности, вероятно от тяхното собствено братство.» И разсъждава все в този дух.

Действително, наукоманиятът е демократ на мисловността. Той смята, че ценностната стълбица в областта на ума се установява като политическата, чрез гласуване, и че гениалността на одного или другото се определя по закон, с мнозинство; по този начин той изтъква единствено сам себе си. Защото основата на подобна демокрация, а и на всяка друга, е чисто и просто произволното възгордяване, толкова по-силно, колкото по-малък е достойният за гордост багаж на даден човек. Достатъчно е да обърнем внимание, че ако някой народ бъде убеден да вярва в своето колективно превъзходство, хората, възгордяващи се поединично най-силно с това превъзходство, са тъкмо онези, които сами по себе си притежават най-малко качества, за да се гордеят.

Оттук, от това произволно високомерие, произтича вътрешното доволство, изпитвано от простоватите и заради туй завистливи душици, когато някой заяви, че по-извисените духове са побъркани или че гениите всъщност са луди. Завистта на лишените от гениалност или неспособни на гениалност, тайната омраза към превъзхождащите ги духом са ги подтикнали да възприемат с тържестващ възторг тази теория. Тъкмо завистта карала хората да смятат Сармиенто (10) приживе за луд. Чувствайки се по-долу от него, хората си откъсвали по такъв начин.

Те признават само едно предполагаемо превъзходство – допусканото от самите тях по чисто представителен път. Има определен брой личности, чието име и известност се дължат на гласовете на тия простовати и затворени в себе си мозъци. Това са представителните знаменитости. Те не са се наложили над мисловната маса, не са се преборили с нея и не са я покорили; те самите са създадени от масата по неин образ и подобие. И трите споменати от нас личности, всяка в своята област, спадат към тази категория. Кухата звучност на Виктор Юго, благодарение на неговото мощно, пълнокръвно въображение и ниско и бедно умствено равнище, били много подходящи, за да изпълнят с дъзхищение духовното простолудие, мисловната буржоазия.

Теорията на Спенсър са достъпни и разбираеми и за напълно лишения от

философска подготовка човек, и дори за неспособния да я възприема. А що се отнася до Зола, едва ли има по-опростителско нещо от своеобразната първобитна психология, скрита в романите му, макар и в тях да се долава и по някой художествен, нелишен от стойност елемент. И тъй, оказва се, че въпросните трима автори са възхвалявани заради най-лошото у тях, а неоспоримата ценност на всекиго съществува въпреки, а не заради свойствата, приписвани му по волята на техните предани почитатели. И естествено нито Лъоконт дьо Лил (11), нито Стюарт Мил, нито Флобер са се радвали на известност като тяхната – и избирам тъкмо тези имена, заради съответствието им с предишните по отношение на националността и в известни рамки на епохата.

Но какво общо има всичко това с наукоманията, ще запита някой. Има, и то много, защото наукоманията е вярата не на хората на науката, а на буржоазията на мисловността, възгордяна и завистлива, както я описях в горните редове. Тя не може да приеме ценното в това, което не разбира, и не отдава никакво значение на това, което не може да долови. Ала не е в състояние да отрече резултатите от железницата, телеграфа, телефона или фонографа, изобщо на приложните науки, защото са очевидни. Тя не вярва в гения на Леопарди, но е убедена в този на Едисън – друг идол на тия жалки люде.

Науката за тях е нещо тайнствено и свещено. Познавам човек, боготворящ Фламарион, Едисън и Ечегарай (12), произнасящ неизменно думата наука с трепетен плам и с главни букви: НАУКА!!! Уверявам ви, наистина я произнася с главни букви. Та тази добър човек – защото, от друга страна, е самата доброта – не е в състояние да реши уравнение от втора степен и едва ли има някаква представа от физика, химия и естествени науки извън плачевните знания, преподавани в нашето средно училище.

Пародирайки една известна фраза, можем да кажем, че малкото наука ни води към наукоманията, а многото ни отдалечава от нея. Полунауката, равностепенна на полуневежеството, е породила наукоманията. Наукоманияците – нека не ги бъркаме с учените, пак повтарям, – дори не подозират, че малкото островче на познанието е заобиколено от всички страни с море от непознати неща, нито допускат, че ако се заизкачват по планината, извисена на същото това островче, морето ще започне да расте и да се разширява пред погледа им, тъй като зад всяка решена задача изникват двадесет нерешени. Или, казано с великолепните слова на Леопарди:

Ecco tutto e simile, e discoprendo

solo il nulla s'acresce,

сиреч:

И всичко е едно и също; опознат [светът],

*във него само нищото расте.**

Ала няма не е полезно за всяка страна в нея да има такива влюбени в науката хора? Нима те, със своята наивна вяра, не укрепват необходимата за някои дела атмосфера? Техният недостатък не се ли превръща в преимущество? Може би, не зная; ала казвам ви, аз бягам от тях като от чума; едва ли някой друг ме дразни повече и заради малцина мога да изгубя търпение, както заради достопочтените господа от групата на Оме, Бувар, Пекюше, доктор Паскал и съдружие.

Саламанка, юни 1907 г.

ПРОСТОТИЯТА

«Всеки разправя за панаира според както му е провървяло на него», гласи една поговорка. ние ще добавим: «А всекиму ще провърви според туй, каквото е той самият», или още по-точно: «Всеки сам си прави панаира.»

Хората отдавна са забелязали и често са повтаряли, без това да ни лишава от правото да го повторим още веднъж, че нашата склонност да виждаме живота мрачен или весел зависи от собствената ни нагласа, че някои се раждат жизнерадостни, а други печални, че един лесно остава доволен, а друг е вечно огорчен.

Тези кратки предварителни мисли, очевидно общоизвестни, целят единствено да внушат на читателя, че според мен е съвсем естествено да не обръща особено внимание на моите жалби и недоволства и да ги припише чисто и просто на природата ми. Действително, никой не се оплаква от чуждия зъбобол, а само от своя, както и никой не се възмущава от неволите през миналите векове, а само от тези на своето време. Фактът, че векът, в който живеем, изглежда на черногледите най-лошият от всички, ми се струва също толкова естествен, както и че на хората, възприемащи живота в розово, той се струва най-добрият възможен – нито едните, нито другите са живели в друг век и, следователно, не са изпитвали лошите или добрите страни на други епохи.

В своята чудесна *История на модерната философия* Хьофдинг (1) ни казва за Карлайл: «Ако Карлайл не е съзрял край себе си нищо друго, освен мрак, това се дължи на суровите му изисквания по този въпрос. Вроденият му идеализъм и блясък на мисълта правели всичко наоколо мрачно. Той някъде отбелязва, че светът ще се види лош на всеки младежки, пламенен дух, поставил си значима цел и надарен с ясен поглед върху съществуването; защото за какво друго трябва да се използва неговата сила и героизъм? Ако светът беше добър, той би бил напълно безполезен! Човецката сила и идеализъм, следователно, ни карат да възприемаме света като лош; злината му е нашата собствена сянка, простряна не зад нас, а върху собствения ни дух. Нещастие то на човека се дължи на величието му, на бушуващия вътре в него безкрай, непригоден да се прелее във формите на крайната природа.»

Няма смисъл да се опитваме да обсъждаме дали Карлайл е бил прав или не, защото тук не става дума за правота, а за чувство. Веднъж двама мои приятели спореха горещо в мое присъствие дали диваците са по-щастливи от цивилизования човек. Аз мълчах през цялото време и след доста дълъг спор единият се обърна към мен и ме запита за мнението ми дали диваците живеят по-щастливо от цивилизованите люде или не. Аз се ограничих само с думите: «Тъй като никога не съм бил дивак, не мога да отговоря на въпроса Ви.» Сега ще добавя, че дори и да съм бил, пак не бих могъл да отвърна нищо. По същия начин, както съм бил дете и юноша, ала не ще се осмеля да твърдя дали детството ми – моето – е било повече или по-малко щастливо от зрялата ми възраст. Сега не си спомням от какво съм страдал тогава.

Киркегор, в една от своите *диалогалмата* (2), предхождащи произведението му *Или – или* (3), пише следното, както вече преди съм имал случай да цитирам: «Нека другите се оплакват, че времената са лоши. Аз се оплаквам, че те

* На Анджело Маи. Превод: Драгомир Петров.

са жалки, защото им липсва страст. Мислите на хората са тънки и крехки подобно на дантели, а те самите – достойни за съжаление като плетачки на дантели. Помислите на техните сърца са прекалено жалки, за да бъдат греховни. При някой червей евентуално би могло да се сметне за грях да има такива мисли, но не и при човека, създаден по подобие на бога. Техните щения са инертни и безметежни, техните страсти – сънливи. Тези дребни душици изпълняват задълженията си, но подобно на евреите си позволяват да поорезат малко монетата. Те са на мнение, че дори бог да води точна сметка, човек винаги ще може да се измъкне, ако го поизлъже малко. Пфуй, не ги е срам! Затова душата ми винаги се обръща назад към Стария завет и Шекспир. Там можеш да почувстваш, че говорят хора. Там мразят, там обичат, убиват врага, проклинат потомството си през всички грядущи поколения, там вършат грехове.»*

Отново приемам като свои тези думи на Киркегор. Не зная какво би ми се случило, ако бях живял в друго време и в друга страна, или в същата тази страна през минали времена, или днес на друго място; ала зная със сигурност, че днес, тук, нищо не ме гнети, както видът на тържествата и безогледна простотия. И отвън, отдалеч, също ме лъха простотия.

Винаги съм вярвал, вярвам и до днес, че просветата и културата са непрестанно нарастващ капитал, който колкото повече се разпространява и раздава на повече хора, обогатява в по-голяма мяра всекиго; докато мой приятел защитава напълно противоположна теория с твърдението, че имало определено количество просвета, и то нараствало в определено съотношение, и ако се раздало на много хора, всекиму щяло да се падне по-малко.

Той поддържа напълно сериозно, че там, където средното равнище на образованието е високо, се задушава всяка проява на гениалност и задълбочена мисъл; това ми напомня един своеобразен израз на друг мой приятел, който, говорейки за страната, където живее сега – много отдалечена от неговата и наша родина – казваше, че там има висока повърхностна култура. Първият от тези двамина мои приятели е успявал понякога да ме разколебае в изложената тук моя вяра и поне ме е карал да се замисля дали с просветата и с културата няма да стане същото, както с други предмети на търговията, а именно да се постигне количество за сметка на качеството.

Наистина, стремежът да се направи науката достояние на масите я е направил масова, но в най-лошия смисъл на думата. В науката, както и в литературата, класическото, непреходното, общочовешкото днес се задушава под купчина лековати и евтини – умствено евтини, сиреч изискващи малко усилие, за да бъдат разбрани, – масови творби. Има хора, смятащи, че Фламарион е най-големият астроном на нашия век, други цитират Лъотурньо (4) като един от най-големите авторитети на обществеността и прочее.

Неотдавна някакъв младеж ми писа, за да ме пита кои литератори и поети от последните петдесет години му препоръчвам да прочете. В отговор го запитах защо се ограничава в последните петдесет години. Да прочете Омир, Платон, Вергилий, Тацит, Свети Августин, Данте, Шекспир, Сервантес, Калдерон, Милтън (5), Корней, Паскал, Гюте и... и..., и... Защо само от последните петдесет години? Защо да подходдаме към въпросите на изкуството, философията и поезията с бакалски мерки?

И нека приятелят ми Рикардо Рохас не изоставя размислите си върху необ-

* Превод: Стефан Начев.

ходимостта от класическа култура в аржентинското образование, като по този начин се създаде собствен национален класицизъм. Това е единственият начин да се преборим с простотията.

Винаги е имало простолудие, без съмнение; но ми се струва, че простолудието през други епохи е изпитвало повече уважение от сегашното, че е умее-ло да понесе невежеството си и е уважавало хората, знаещи повече от него. А простолудието, което аз трябва да понасям! Простолудието, което печатът е убедил, че е осведомено за всичко и разбира от всичко! О, това разглежено и ухажвано простолудие!

Е, да, помня съветите на Марк Аврелий (6), помня ги. Щом не можем да ги накараме да бъдат различни, по-добре да ги оставим на мира. Ала не, аз не мога да ги оставя. Не съм бил постигал нищо с моите остри, горчиви и недоволни критики? Нищо не се променяло, като сме наричали глупака глупак и простака простак? Кой знае?... Дори и да не се постига нищо! Когато Солон (7) оплаквал смъртта на сина си, някакъв «философ» го запитал защо плаче, след като нищо не можел да промени, а той му отвърнал: «Та тъкмо заради туй!»

Колкото повече културата и просветата се превръщат в стока за продаване, те попадат под действието на общия закон за търсенето и предлагането. Произвежда се наука, изкуство, философия и поезия според вкуса на потребителя. Хубав вкус, няма що! Най-лошият Меценат е публиката. Да не говорим за изкуството за народа, за науката за народа... Ужас, ужас и пак ужас! Безкрайните числа, сравнителната хистология и прочее – достъпни за всякакви люде!

Демокрациите имат определена склонност да пренебрегват закона за разслоение на труда. Въпреки това той се налага и при тях. Мисля, Хобс (8) беше казал, че демокрацията е аристокрация на оратори. Би могъл да каже – на демагози. Истината е, че *politician*, професионалният политик, е най-чистият продукт на дадена демокрация. А професионалният политик е най-чистият представител на простотията. Няма по-просташко слово от политическото. Който иска да слуша повече или по-малко звучни кухи слова, нека отиде на някой meeting, на митинг от каквото и да е вид.

Тъкмо когато се оплаквам от простотията – вечната моя жалба, – ме сварва мой приятел и заявява: «Винаги е било тъй; само че простотията от миналото се е изгубила в забравата, защото простоватото е преходно и може да просъществува единствено истински ценностното, задълбоченото и здравото, вероятно останало незабелязано в своето време. Авторите, четени до днес, не са били сред най-известните през своята епоха.» Да, вярно е, много е вярно; но, Боже мой, как да живееш редом с нещо, което няма да те надживее!

И най-ужасната, най-вредната проява на простотията: лустросаната простащина! Лустротото прави простотията още по-просташка. «По-добре да не го подслаждаме» би могло да се каже тук, по подобие на израза «по-добре да не се ровим». (9) Загладената простотия е по-страшна.

«Защо ли, мили Боже – се питам някога, – от няколко години околната простотия ми пречи все повече?» Това усещане стига дотам, че и в някои мои успехи се примесва немалко горчивина. «Защо ме приветствуват тъкмо за туй – питам се, – а не за другото?» Достигнал съм до положението да се страхувам да пожъна успех. Защото зная – точно така, зная го, зная го със сигурност, уверен съм, че ако изобщо нещо, написано от мен, ще се чете и ще се помни след сто години, то ще се запомни най-добре не това, което сега е получило най-ласкави отзиви. В редица случаи ръкоплясканията са ми звучали като укор.

Защо започвам кореспонденциите си през това ново лето Божие – или лето сатанинско – с подобни горчиви и смръщени размисли, стари и добре познати? Защото през отишлата си вече година – нека, с Божията благословия, почива в мир в мрачната, смълчана пропаст на вечността, – почувствувах повече от всякога ужасното бреме на простокрацията. Особено през последните месеци.

Пожелавам ви, драги читатели, щастлива Нова година, там, в Аржентина. Това е юбилейна година, година на празненства и угощения в името на дружбата, година на речи, на поздравления, на приветствия, на химни, на шампанско – без мяра. Да даде Господ да е по-леко за вас!

А тук, в Испания, тази година, както всички други, е година на надежди. На власт са тъй наречените либерали, подкрепяни от републиканците, а тъй наречените либерали в Испания са вечната надежда – сиреч, вечното разочарование.

А аз пък се страхувам, че през започналата година простокрацията ще укрепне. И тъкмо този страх ми вдъхва сили да се боря. Прав е Карлайл: «Ако светът беше добър, то той би бил напълно безполезен.»

15 февруари 1910 г.

Превод от испански: Людмила Петракиева

Бележки на преводача

ЦИВИЛИЗАЦИЯ И КУЛТУРА

Бележки

1. *Вико, Джамбатиста* (1668-1744), италиански историк, юрист и философ, родоначалник на модерната философия на историята, създател на теорията за цикличното редуване на приливи и отливи в развитието на човечеството.
2. Интегризъм – платформа на Интегриската партия в Испания през втората половина на XIX в., защитавала целостта на националните традиции.
3. Монада - според Лайбниц проста градивна частица на материята, имаща стремежи и възприятия.

ЗА ИДЕИТЕ И ЗА ХОРАТА

Бележки

1. Кановисти – привърженици на Антонио Кановас дел Кастильо (1828-1897), испански политик, водач на Консервативната партия, убит от анархистите.
2. Сагастинци - привърженици на Пракседес Матео Сагаста (1828-1903), испански

политик, първоначално настроен против монархията, впоследствие оказал подкрепа на крал Алфонсо XII.

3. Сорилисти – поддръжници на Мануел Руис Сориля (1833-1895), испански политик, виден представител на Републиканската, впоследствие на Прогресистката партия.

4. Кастеларисти – последователи на Емилио Кастелар (1832-1899), испански политик, водач на десните републиканци, автор на редица публицистични и литературни произведения.

5. Прогресисти – членове на течение, отцепило се от Либералната партия, обособило се като самостоятелна партия през 1820-23 г., прекратила съществуването си с реставрацията на монархията.

6. *Маура-и-Монтанер, Антонио* (1853-1925), испански държавник, първоначално от Либералната, а впоследствие от Консервативната партия, защитник на конституционната монархия.

7. *Силвела-и-де ла Вильоз, Франсиско* (1845-1905), испански политически деец, заемал висши държавни постове след реставрацията на монархията, отцепил се от консервативната партия на Кановас дел Кастильо и образувал самостоятелна консервативна групировка.

8. Обединителната партия – основана през 1880 г. от редиците на конституционно-централистката партия и други среди на либерално-династическата опозиция. Оглавена от П. М. Сагаста под името Либерално-обединителна партия.

9. *Каналехас-и-Мендес, Хосе* (1854-1912), испански политик, депутат, председател на Конгреса и на Министерския съвет, убит от анархистите.

10. *Салмерон, Николас* (1838-1908), испански политик с републикански убеждения, министър и председател на парламента.

11. Федерали-сговористи – членове на Републиканската Федерална партия в Испания, основана от Франсиско Пи-и-Маргал през втората половина на XIX в. въз основа на традиционните национални ценности. Впоследствие от партията се отцепва крилото на крайните каталонски сепаратисти.

12. *Пи-и-Маргал, Франсиско* (1829-1901), испански политик от Каталония, положил основите на федерализма в Испания, автор на трудове по политология, оказали значително влияние през епохата.

13. *Спенсър, Хърбърт* (1820-1903), английски философ и социолог, един от най-значителните представители на европейския позитивизъм от XIX в. Основател на органичната школа в социологията, направил опит да приложи в обществото теорията на Дарвин за естествения подбор.

14. *Джеймс, Уилям* (1842-1910), американски философ, един от създателите на прагматизма, според който идеите трябва да се оценяват от гледище на ползата им за усъвършенстването на човека.

15. *Тебауда* (III, 661) от Публий Папиний Стаций (I в.).

ЗА ИСПАНСКАТА ФИЛОСОФИЯ

Бележки

1. *Урбано, Рафаел*, испански писател, съвременник на Унамуну, известен със своите проникателни критични изказвания относно съвременниците си и с преводите на окултна и езотерична литература.

2. *Вунд, Вилхелм* (1832-1920), немски физиолог и философ, разглеждал философията

като синтез на отделните науки, предназначен да задоволи изискванията на чувствата.

3. *Мюнстерберг, Хуго* (1863-1916), немски психолог и философ, ученик на Вунд, установил се в САЩ през 1892. Под влияние на Фихте и неокантианството, развил учението за ценностите. Един от основателите на приложната психология.

4. *Мах, Ернст* (1838-1916), австрийски философ и физик, един от основателите на емпириокритицизма, чиито основни възгледи са концепцията му за «елементите за опита», принципът за «икономия на мисленето» и възприемането на науката като «чисто описание» на функционалните зависимости между усещанията.

5. *Цихен, Теодор* (1862-1950), немски философ, психолог и психиатър, най-ранният представител на немския позитивизъм.

6. *Рибо, Теодюл Арман* (1839-1916), френски философ и психолог, автор на трудове по експериментална психология, пръв разграничил психологията от метафизиката.

7. *Лютославски, Винсенти* (1863-1955), полски философ, изучавал произхода и развитието на Платоновата логика.

8. *Животът е сън* – философска пиеса от испанския драматург Калдерон де ла Барка (1600-1681).

9. *Обителите* – произведение от испанската писателка-мистичка Света Тереса де Хесус (Авилска), (1515-1582), посветено на проникването на Бога в обителите на човешката душа.

10. Хорсабад – иракско село, възникнало край развалините на голям дворец, построен от асирийския цар Сарагон II през 717-707 г. пр.н.е.

11. *Фогт, Карл* (1817-1895), немски естествоизпитател материалист, поддръжник на Дарвиновото учение за еволюцията на видовете.

12. *Хамлет*, действие I, сцена 5.

13. Ноумен – основна категория във философията на Кант, означаваща нещата сами по себе си като непознаваеми и независими от познанието, за разлика от феномен, означаващ явленията, които се мислят от субекта според категориите на разсъдъка.

14. Феноменизъм – философско учение, утвърждаващо действителността като явление или феномен – предмет на познанието.

15. *Кентал, Антеро Таркуино де* (1842-1891), португалски поет, повлиян от социалната проблематика във френската поезия. Крайната му душевна чувствителност го довела до отчаяние и самоубийство.

16. *Животът е сън*, финал на II действие.

17. *Перес Галдос, Бенито* (1843-1920), изтъкнат испански писател с либерални републикански възгледи, автор на пет цикъла романи под заглавие «Национални епизоди», както и на редица битово-социални творби, сравнявани с романите на Балзак. Автор и на няколко пиеси и на театрални преработки на някои от романите си.

КОЛКО ПРОСТАЩИНА!

Бележки

1. *Единствената хубава тяхна книга е книгата, която доказва несъстоятелността на всички други*, (Монтескьо, *Персийски писма*. LXVIII. Превод: Дора Попова).

2. *Алеман, Матео* (1547-1617), испански писател, автор на *Животът на Гусман де Алфараче* (*Наблюдателница на човешкия живот*), представляващ развитие на скитническо-приключенския жанр «пикареска», в който внася песимизъм и отчаяние, морализа-

торски разсъждения, наситени с критика към съвременното му общество, и новаторски литературни похвати, повлияли върху модерния роман.

3. *Кеведо-и-Вилегас, Франсиско де* (1580-1645), бележит испански писател, представител на концептисткото течение в бароковата испанска литература, автор на богато и многообразно творчество, изразител на дълбоката криза на съвременното му общество.

4. *Грасиан-и-Моралес, Балтасар* (1601-1658), испански писател моралист, един от големите прозаисти на концептисткото течение в литературата, автор на трактати по естетика и на философския роман *Критикон*, алегория на човешкото съществуване.

5. *Да плачеш и скърбиш над свои бедствия*

там, дето биха слушали съчувствено,

със сълзи на очи, е утешително.

(*Прикованият Прометей*, Трети епизод. Превод: Александър Ничев)

6. *Ио: Разпрaviaй, казвай! Сладко е за болните*

да знаят ясно бѣдните страдания. (Пак там)

НАУКОМАНИЯТА

Бележки

1. *Папини, Джовани* (1881-1956), италиански писател, автор на разнообразни по жанр творби, включващи философски и литературни есета, между които *Залезът на философите* (1906).

2. *Конт, Огюст* (1798-1857), френски философ, основател на позитивизма, предвестник на научната социология, с времето насочил теориите си към религиозния светоглед и стремил се да създаде «религия на човечеството», за чийто Велик Първосвещеник провъзгласил сам себе си.

3. *Арагон, Агустин*, мексикански философ от началото на века, автор на съчиненията *Позитивизъм, Ролята на поезията в индустриалната епоха* и други.

4. Има се предвид испанският лекар и биолог *Сантяго Рамон-и-Кахал* (1852-1934), установил природата на невроните и връзките помежду им, носител на Нобелова награда за медицина в 1906 г.

5. Унитаристи – привърженици на учението, че Бог има не три, а само едно лице.

6. *Чанинг, Уилям Елъри* (1780-1842), американски пастор, богослов унитарист, борец против робовладелството в САЩ.

7. Оме – герой на Флобер от романа *Мадам Бовари*.

8. Бувар и Пекюше – герои на едноименния роман (1874) на Флобер.

9. Доктор Паскал – герой на едноименния роман (1893) на Е. Зола.

10. *Сармиенто, Доминго Фаустино* (1811-1888), аржентински политик, писател и педагог, автор на публицистичната книга *Факундо (Цивилизация или варварство)*, изобличаваща терора и тираничната власт.

11. *Льоконт дьо Лил* – псевдоним на Шарл Мари Льоконт (1818-1894), френски поет, основател на Парнаската школа, търсил красотата в поезията, като ценност, независима от истината, както и величието на големите митични образи от минали епохи, зад които в стиховете му прозира мрачен песимизъм.

12. *Ечегарай-и-Ейсагуре, Хосе* (1832-1916), испански поет и драматург, известен като автор на мелодраматични творби.

ПРОСТОТИЯТА

Бележки

1. *Хьофдинг, Харалд* (1843-1931), датски философ, последовател на позитивизма, насочил се впоследствие към философския релативизъм. Автор и на голям труд по психология.

2. Диапсалмата – изкуствено образувана гръцка дума, употребена от Киркегор в смисъл на лирично отклонение.

3. *Или – или* (1843) – основно съчинение на датския философ Сьорен Киркегор. В първия том се разглежда правото на естетическо съществуване, а във втория – етическото съществуване, като естетическото е израз на непосредствеността и стремежа към изпълнение на желанията, а етическото – на съзнателния разсъдъчен живот, свързан с избора и дълга.

4. *Льотурньо, Шарл* (1831-1902), френски антрополог, привърженик на еволюционната теория.

5. *Милтън, Джон* (1608-1674), английски поет и есеист, автор на творби, вдъхновени от библейски теми и пуританска вяра, като голямата епическа поема *Изгубеният рай* (1667), чийто бунтарски дух е предвестник на романтизма.

6. *Марк Аврелий, Антонин* (121-180), римски император и философ, прилагал строго съществуващите закони спрямо християните и водил успешни войни срещу варварите. Творбата му *Към себе си* е последната проява на античния стоицизъм.

7. *Солон* (ок. 640-ок.558 г. пр.н.л.), атински законодател и поет, високо ценен от съвременниците си заради своя патриотизъм и честност, осъществил умели реформи, с които решил редица обществени проблеми и насърчил стопанската дейност.

8. *Хобс, Томас* (1588-1679), английски философ материалист, създател на теория, обединяваща познанието и възприятието, достигнал до политическа философия, в която съчетава понятията обществен договор и абсолютна власт.

9. По-добре да не се ровим в това, което си направил... (*Сервантес. Дон Кихот. Част I, глава XX. Превод: Тодор Нейков*).

10. Юбилейна година – стогодишнината от независимостта на Аржентина, чествана през 1910 г.